

**Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Кафедра германської та слов'янської філології**

В. А. Глущенко, А. С. Орел

**ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД В УКРАЇНСЬКОМУ
МОВОЗНАВСТВІ : ХАРКІВСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА ШКОЛА**

**Навчальний посібник для здобувачів
філологічних факультетів**

Слов'янськ 2017

УДК 808.3+ 808.2 : 801

ББК 81.411я73

Г 555

Рецензенти:

Жуйкова М. В., доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки

Швидка Н. В., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету.

*За заг. ред. доктора філологічних наук, професора **В. А. Глущенко***

Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві : Харківська лінгвістична школа : навчальний посібник для здобувачів філологічних факультетів / В. А. Глущенко, А. С. Орел. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. – 116 с.

Розкрито питання застосування порівняльно-історичного методу в студіях учених Харківської лінгвістичної школи; проаналізовано досягнення харківських лінгвістів у порівняльно-історичному мовознавстві, зокрема послідовність та ефективність дотримання принципів історизму, причиновості, системності та загального зв'язку явищ під час вивчення історико-фонетичних явищ у східнослов'янських мовах.

Матеріали посібника можуть бути використані як здобувачами-філологами, так і викладачами-словесниками, а також усіма, хто цікавиться історією компаративістики.

*Рекомендовано до друку
вченою радою ДВНЗ «ДДПУ»
(протокол № від 26.05.2017 р.)*

УДК 808.3+ 808.2 : 801

ББК 81.411я73

© В. А. Глущенко, А. С. Орел, 2017.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
§ 1. Принцип історизму.....	9
§ 2. Принцип причиновості.....	38
§ 3. Принцип системності.....	46
§ 4. Принцип загального зв'язку явищ.....	58
Бібліографічний список.....	68
Показчик.....	72

ВСТУП

Чимало нового в розвиток порівняльно-історичного методу, його втілення в практику на конкретному мовному матеріалі внесли вчені Харківської лінгвістичної школи, причому не тільки працями з історичного синтаксису й лексикології (що стосовно О. О. Потебні є загальноновизнаним у сучасній лінгвістичній історіографії), а й історико-фонетичними студіями. Історичну фонетику східнослов'янських мов поряд з О. О. Потебнею плідно досліджували М. О. Колосов і П. Г. Житецький [26, с. 8–9].

Ми виходимо з того, що порівняльно-історичний метод, як і лінгвістичний метод узагалі, доцільно розглядати як складну лінгвістичну одиницю, що містить три різні компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний [342, с. 24; 26, с. 3, 12; 15; 17; 521a; 25a; 24, с. 38]. Наукові принципи й підходи характеризують онтологічний компонент у структурі методу. Операційний компонент порівняльно-історичного методу включає певні прийоми та процедури дослідження. Телеологічний компонент цього методу становить його мета [26, с. 14–15; 16a; 19a; 521a; 25a; 24, с. 26, 38].

У пропонованому навчальному посібнику ми аналізуємо порівняльно-історичний метод в студіях учених Харківської лінгвістичної школи, зосередившись на онтологічному компоненті й приділяючи значну увагу операційному й телеологічному компонентам.

Основними принципами порівняльно-історичного дослідження є принципи історизму, причиновості й системності як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ [26, с. 14–22; 25a; 24, с. 27–37].

Щодо прийомів і процедур порівняльно-історичного методу (операційний компонент), то, за Г. А. Климовим, до них слід відносити 1) прийом генетичного ототожнення фактів, 2) процедуру лінгвістичної реконструкції архетипу та фонетичного закону, 3) прийоми хронологізації й локалізації мовних явищ [34, с. 9, 29].

Як відомо, у становленні та розвитку порівняльно-історичного методу дуже значною була роль дослідників слов'янських [147, с. 79], у тому числі східнослов'янських мов [26, с. 5]. Це стосується, зокрема, порівняльно-історичного мовознавства першого (20-і – 60-і рр. XIX ст.) і другого (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) періодів в Україні та Росії.

За словами В. В. Колесова, своєрідним «полігоном» для порівняльно-історичного методу в 20-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст. стала історична фонетика [238, с. 25]. Здійснений В. А. Глущенком аналіз показав, що в українському і російському мовознавстві цього часу саме в історико-фонетичних студіях, виконаних на матеріалі східнослов'янських мов (і далеко не в останню чергу в працях О. О. Потебні, М. О. Колосова й П. Г. Житецького), порівняльно-історичний метод реалізувався найбільш повно (це стосується, зокрема, і принципів порівняльно-історичного дослідження) [26]. Історико-фонетичні студії учених Харківської школи й стали об'єктом вивчення в навчальному посібнику.

У 70-і рр. XIX ст. в межах порівняльно-історичного мовознавства на зміну романтизму та натуралізму 20-х – 60-х рр. XIX ст. приходять психологізм, представлений у ряді напрямів і шкіл [6, с. 415]. Виникнення лінгвістичних шкіл стало важливою ознакою другого періоду компаративістики [448, с. 24].

Лінгвістичноісторіографічний аналіз студій учених Харківської школи (першої школи в історії європейської лінгвістики) у цілому є надзвичайно актуальним у зв'язку з наявністю низки прогалин в історії українського мовознавства. У той же час важливість і актуальність звернення до потебнянських праць з історичної фонетики зумовлені тим, що в сучасній історіографії мовознавства історико-фонетична спадщина О. О. Потебні недооцінюється: її аналіз з методологічних позицій міститься лише в студіях окремих дослідників [238; 26, с. 40–101; 18; 14].

Не завжди знаходили належну оцінку історико-фонетичні праці О. О. Потебні також у минулому. Ми маємо на увазі рецензію представника Московської лінгвістичної школи М. М. Соколова на книжку І. М. Белоруссова «Синтаксис русского языка в исследованиях А. А. Потебни» [2а]. Рецензія містить багато цікавих, хоча й не завжди зважених і справедливих (через полемічну заостреність) думок щодо лінгвістичних праць О. О. Потебні в цілому та його історико-фонетичних досліджень зокрема. Стисла характеристика рецензії М. М. Соколова міститься в монографії Ф. М. Березіна [4, с. 68–69]. Більш докладно цю рецензію досліджено в працях В. А. Глуценка [26, с. 40–41, 57–58, 75–78, 100–101; 18; 14]. Ми неодноразово будемо звертатися до оцінок М. М. Соколова, даних у зв'язку з тими або іншими конкретними питаннями. Зараз же доцільно навести загальні положення рецензії.

М. М. Соколов характеризує О. О. Потебню як «ученого епохи перехідної», у чійх працях «можна зустріти... суміш старого і нового, того, що віджило, і того, що не народилося ще, рутини і творчості» [405, с. 350]. Це виявилось, зокрема, у тому, що О. О. Потебня, на думку М. М. Соколова, не взяв на озброєння нових прийомів дослідження, вироблених його сучасниками: О. О. Потебня «визнавав за краще «проникати в сиву давнину нутром», як каже п. Белоруссов, а не за допомогою тих способів, якими вже володіла сучасна йому наука» [там же]. Серед її представників Соколов називає «школу Бругмана – Лескіна та відповідних до неї за часом російських лінгвістів (кінця 70-х і 80-х років)», тобто молодограматиків (учених Лейпцизької лінгвістичної школи) і, очевидно, серед російських мовознавців насамперед П. Ф. Фортунатова та І. О. Бодуена де Куртене. Рецензент особливо наголошує на тому, що загальні теоретичні настанови та прийоми дослідження О. О. Потебні були застарілими й не відповідали вимогам часу: «Його погляди та прийоми дослідження, перш ніж знаходили собі гідних послідовників і продовжувачів, перш ніж навіть удостоювалися серйозної критичної оцінки,

виявлялися вже застарілими й через те непотрібними» [там же, с. 349]. Праці О. О. Потебні «швидко старіли й не удостоювалися належної оцінки» у зв'язку з низкою істотних недоліків [там же, с. 355]; тезу про «швидке старіння» М. М. Соколов поширював на «загальні думки про мову» та «фонетичні праці» О. О. Потебні [там же].

Отже, одне з наших завдань – перевірка того, чи об'єктивними й справедливими є висновки М. М. Соколова, якою мірою вони відбивають реальні досягнення й вади історико-фонетичних студій О. О. Потебні.

Розглянемо джерела поглядів учених Харківської школи на мову, особливості її будови, закономірності її розвитку.

Мовознавчі погляди О. О. Потебні формувалися під впливом не тільки компаративістики першого періоду, а й безпосередньо німецької класичної філософії, природознавства (Ч. Дарвін, І. М. Сеченов), праць російських революційних демократів [318, с. 43; 172, с. 8–11; 6, с. 388; 299, с. 5–6; 18, с. 4–7]. З мовознавців найбільш значним був вплив В. Гумбольдта й І. І. Срезневського [172, с. 8; 18, с. 9; 444, с. 119; 441, с. 85]. При цьому характерною особливістю О. О. Потебні як ученого є критичне ставлення до теоретичних джерел [59, с. 8].

Для М. О. Колосова, як відзначав сам мовознавець, основним теоретичним джерелом стали лінгвістичні праці І. І. Срезневського, П. О. Лавровського та Ф. І. Буслаєва [245, с. V–VI], а для П. Г. Житецького, згідно зі спостереженнями сучасних дослідників, – студії І. І. Срезневського та М. О. Максимовича [333, с. 46, 87].

У межах Харківської школи визначальною в теоретичному та практичному плані була наукова творчість О. О. Потебні. Його наукове слово було найбільш вагомим. Проте, як показує звернення до праць М. О. Колосова та П. Г. Житецького, вони нерідко полемізували з О. О. Потебнею, пропонуючи свої, оригінальні розв'язання лінгвістичних завдань. О. О. Потебня відстоював свою точку зору. Ці дискусії сприяли поглибленій розробці принципів

порівняльно-історичного дослідження, прийомів і процедур порівняльно-історичного методу.

Для сучасної лінгвістичної історіографії є загально визнаним, що наукова діяльність О. О. Потебні відіграла надзвичайно важливу роль у розвитку всього порівняльно-історичного мовознавства. Для неї характерні наявність значних теоретичних узагальнень, діалектична єдність теорії та практики, постійність наукових принципів дослідження мови на всіх її рівнях і впродовж усього творчого життя вченого.

Ці особливості доцільно розглянути докладніше. Теоретична розробка О. О. Потебнею питань, пов'язаних із принципами порівняльно-історичного дослідження, відіграла важливу роль у розвитку компаративістики другого періоду (70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.) та стала надбанням мовознавства XX ст. – початку XIX ст. Отже, розгляд відповідних теоретичних тверджень ученого є важливим не лише для розуміння особливостей реалізації цих принципів у його практичних дослідженнях, зокрема історико-фонетичних, а й для розкриття специфіки розвитку принципів історизму, причиновості, системності, загального зв'язку явищ у працях учених Харківської школи та в українському і російському порівняльно-історичному мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. в цілому.

Твердження про те, що студіям О. О. Потебні притаманна діалектична єдність теорії та практики, видається аксіоматичним. Як відзначає Р. О. Будагов, в О. О. Потебні немає теорії та матеріалу, взятих окремо, а є єдність теорії та мовного матеріалу: теорія виростає з матеріалу, матеріал зумовлює теорію [49, с. 78–79]. Доречно підкреслити, що О. О. Потебня обґрунтовував цю єдність не тільки практично, а й теоретично. «Практика і теорія в широкому розумінні – сторони, що різняться лише думкою, а в дійсності тісно пов'язані», – писав учений [349, с. 1]. Хоча О. О. Потебня висловлював загальні твердження, що свідчать про його розуміння принципів порівняльно-історичного дослідження, у зв'язку з вивченням головним чином

граматичної та лексичної семантики в історичному аспекті, ці принципи, як буде показано надалі, відбилися в історико-фонетичних студіях О. О. Потебні, які хронологічно передували працям з синтаксису та лексикології. Це зумовлене єдністю підходу О. О. Потебні до мовних явищ різних рівнів [238, с. 30]: загальна лінгвістична концепція вченого гармонійно погоджує всі його окремі погляди [293, с. 83]. До цього можна додати, що частина теоретичних висловлювань О. О. Потебні, наведених нижче, належить до 1881 – 1891 рр., а праці з історичної фонетики східнослов'янських мов він написав раніше. Однак дослідникам історико-фонетичної спадщини фундатора Харківської школи варто враховувати теоретичні твердження О. О. Потебні в усьому їхньому обсязі. Це зумовлене постійністю методологічних настанов ученого впродовж усього творчого життя та єдністю його підходу до мови на всіх рівнях.

Відзначимо, що ми намагаємося уникнути модернізації поглядів мовознавців минулого. Цьому не суперечить деяка модернізація термінології в нашому викладі: послідовне вживання частини термінів мовознавства 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. перевантажило б нашу роботу.

Це стосується насамперед термінів *руська мова*, *руські наріччя* (у сучасному значенні «східнослов'янські мови»), *великоруське наріччя* (у значенні «російська мова»), *малоруське наріччя* (у значенні «українська мова»), *білоруське наріччя* (у значенні «білоруська мова»). Ми вживаємо сучасні терміни, зважаючи на те, що в працях українських і російських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. представлено два погляди на членування східнослов'янського мовного масиву: 1) *руська мова* є єдиною і складається з трьох *наріч* – *великоруського*, *малоруського* й *білоруського* – або з двох, якщо включати білоруські говори в склад *великоруського наріччя*; 2) існують три (або дві, якщо включати білоруські говори в склад *великоруської мови*) самостійні східнослов'янські (*руські*) *мови*, які в студіях учених Харківської школи кваліфіковано також як *наріччя*, оскільки поняття мови та наріччя визнано відносними [див. 344; 244; 169 та ін.].

Для позначення прасхіднослов'янської мови (учені Харківської школи дотримувалися твердження про прасхіднослов'янську мовну єдність) у монографії вжито термін *спільноруська мова* (або *прамова*), який використовували вчені Харківської школи.

Аналізуючи праці, які вийшли в кількох виданнях, ми посилаємося звичайно на найпоширеніше, не даючи бібліографічної довідки про перше, оскільки це перевантажило б монографію інформацією не принципового характеру.

§1. Принцип історизму

Найбільш докладно в працях учених Харківської школи розглянуто питання, що стосуються принципу історизму та тісно пов'язаного з ним принципу розвитку. Виходячи з ідеї загальності процесів розвитку в усіх сферах дійсності [349, с. 110, 646; 346, с. 77], учені Харківської школи зосереджують свою увагу на дослідженні розвитку мови. «Мова перебуває в постійному розвитку, – писав О. О. Потебня, – і ніщо в ній не повинне розглядатися як щось нерухоме» [348, с. 88]. Зокрема, у мові «немає жодної нерухомої граматичної категорії» [346, с. 83]; «як самі звуки, так і окреме значення будь-якого слова мають корені в дуже глибокій старовині і в той самий час вічно розвиваються й рухаються вперед» [362, с. 211].

О. О. Потебня підкреслював, що розвиток мови є якісним процесом становлення нового; так, «заміна простої форми складною не є тільки латкою на старий одяг, а є створенням нової форми думки» [346, с. 66]. Розвиваючи твердження І. І. Срезневського про взаємодію старого і нового як джерело розвитку мови [26, с. 23–24; 24, с. 47], О. О. Потебня відзначав, що «в живих мовах руйнування старого є водночас створенням нового» [там же, с. 516]. Звернення до праць О. О. Потебні показує, що в нього «нове» не тільки й не стільки додається до мови (кількісний підхід), скільки, приєднуючись, змінює «старе» й кінець кінцем навіть спроможне перебудувати його (урахування якісних змін у мові) [49, с. 89].

Згідно з традицією, яка склалася в компаративістиці першого періоду (20-х – 60-х рр. ХІХ ст.), учені Харківської школи вважали, що зміни в мові (діалекті) відбуваються поступово, у формі повільної еволюції. О. О. Потебня відзначав «повільність» процесу «роз'єднання мов» [356, с. 12]. М. О. Колосов писав: «Різкі особливості мови або наріччя не з'являються відразу. Для їх поступового вироблення потрібні сотні років» [244, с. 266]. Іншою важливою характеристикою процесу розвитку мови виступає наступність – «зв'язок моментів життя мови» [346, с. 48].

О. О. Потебня підкреслює також об'єктивний характер цього процесу. Зокрема, розглядаючи «роз'єднання мов», він відзначає, що «повільність і правильність, з якою воно відбувається, указує на те, що шукати для нього містичне пояснення було б так само недоречно, як, наприклад, для змін земної кори або атмосфери» [356, с. 12].

О. О. Потебня трактує розвиток не в метафізичному плані, як рух по колу, а розглядає його як поступальний процес, підпорядкований прогресу: «Прогрес у мові є явищем... безсумнівним» [там же]. Учений був упевнений, що мови історично вдосконалюються в усіх сферах їх функціонування. Він, зокрема, писав: «Горезвісна мальовничість давніх мов є дитячою іграшкою грубого виробу порівняно з невичерпними засобами поетичного живопису, які пропонують поетові нові мови» [346, с. 16]. Досліджуючи історію синтаксичних явищ, О. О. Потебня підкреслює якісну відмінність синтаксичних ресурсів давніх мов від ресурсів нових, при цьому останні виявляються, як правило, більш різноманітними і тим самим більш досконалими [там же, с. 67]. Звернення до праць О. О. Потебні показує, що для нього розвиток мови – це постійний, хоча нерідко й суперечливий рух уперед, до подальшого вдосконалення ресурсів і можливостей кожної мови. Цю особливість зазначає і ряд дослідників наукової спадщини О. О. Потебні [318, с. 51; 441, с. 84; 49, с. 86–87]. У його інтерпретації розвиток мови є складним і непрямолінійним процесом, який може здійснюватися від простого до складного та від складного до простого. Це також відзначають історіографи мовознавства [49, с. 87, 103; 199, с. 207–208].

Таким трактуванням процесу мовного розвитку зумовлена критика О. О. Потебнею теорії двох періодів. Заслуга вченого в розкритті наукової безпідставності цієї теорії безперечна [448, с. 25–26]. Саме О. О. Потебня завдав теорії двох періодів один з перших вирішальних ударів [147, с. 63]. Критикуючи твердження про занепад граматичних форм у другому періоді життя мови, О. О. Потебня підкреслював, що ніякого занепаду форм немає:

зникають флексії, але загальна кількість форм не зменшується. «Факт полягає в стиранні флексій, що розглядаються як звукові елементи, – писав він, – але не в зменшенні загальної кількості форм і не в утраті формальності в мовах, що її виробили» [346, с. 61]. Отже, звукове «стирання» окремих мовних форм зовсім не означає зникнення формоутворення. Питання про розвиток граматичних форм у мові, на думку О. О. Потебні, є дуже складним, і його не можна розв'язати простим підрахунком флексій [там же, с. 63].

Звернення до висловлювань О. О. Потебні дозволяє встановити, що наявність у мові аналітичних форм він оцінював як показник високого ступеня досконалості засобів формоутворення [26, с. 44]. Так, О. О. Потебня писав, що «існування в мові описових форм не тільки не є ознакою занепаду формальності, але, навпаки, свідчить про торжество цього принципу», і з цієї точки зору «в нових мовах по відношенню до давніх можна бачити переродження, а не виродження та спотворення» [346, с. 66]. Для ілюстрації цього твердження О. О. Потебня звертається до романських мов. Він відзначає, що в цих мовах займенник часто вживається разом з дієсловом, «де його не ставили в мові первісній», і «є лише відокремленим від дієслова, інакше поставленим особовим закінченням» [там же, с. 67].

Стосовно розвитку звукового складу мови О. О. Потебня також виступав проти поширеного погляду, що фонетичні зміни – це «хвороба», яка в певний час оволодіває мовою [там же, с. 55]. О. О. Потебня підкреслював, що мова розвивається завжди, в усі періоди її існування, і це стосується, зокрема, її фонетичної системи: звуки змінюються в будь-якій мові на всіх етапах її розвитку незалежно від переважання в мові рис синтетизму або аналітизму [там же].

Квінтесенцією потебнянської критики теорії двох періодів мовного розвитку можна вважати такі слова: «Теорія, що відносила творчість у мові до доісторичних часів, страждала саме тим, що не могла з'ясувати, яким чином мова може досягти успіхів як орган думки, підлягаючи в історичні часи лише

дії руйнівних сил, спрямованих навіть не на одне тіло мови – звуки, що зі спіритуалістичного погляду було б ще зрозумілим, але на її душу: граматичну будову» [352, с. 178].

Аргументи О. О. Потебні були високо оцінені В. Ягичем, який відзначив «гостроту думки» великого українського мовознавця у висвітленні недоліків теорії двох періодів мовного розвитку [525, с. 336]. Згодом ця теорія зазнала критики в «маніфесті молодогограматиків» [317, с. 189].

Дослідники відзначають, що О. О. Потебня усвідомлював історизм як провідний методологічний принцип [365, с. 11]. Проведений В. А. Глушценком аналіз показав, що цей висновок може бути поширений і на М. О. Колосова та П. Г. Житецького [26, с. 45].

У теоретичному плані твердження про принцип історизму як провідний обґрунтовував О. О. Потебня.

Учений вважав, що процес пізнання має історичний характер: «Усяке пізнання по суті історичне та має для нас значення лише у відношенні до майбутнього» [349, с. 25]. Звідси твердження про те, що від кожної науки треба вимагати історичного підходу до об'єкта вивчення: «По суті історичні й такі науки, які не мають імені історії» [там же, с. 642]. «Наукою історичною» О. О. Потебня називав і мовознавство [351, с. 156]. Оскільки «мовознавство шляхом розширення кола спостережень... намагається перейти в історію» [343, с. 59], у ньому «правильним методом є метод історичний» [351, с. 159]. О. О. Потебня вважає це глибоко закономірним: «Усяке спостереження цього моменту викликає спостереження попереднього й витягується в нитку історії; нитки сплітаються в постійно відновлювану тканину життя» [343, с. 59].

Слідом за І. І. Срезневським і Ф. І. Буслаєвим [26, с. 23–24; 24, с. 47] О. О. Потебня розробляв твердження про те, що сучасна мова є сукупністю різних за часом появи шарів. Учений зазначав, що «сучасна культура є результатом тривалих нашарувань» і «те ж саме треба сказати й про мову» [351, с. 156] із властивими їй «різнохарактерними шарами» [346, с. 131]. Звідси

впливає завдання дослідника: «установити пропорції, у яких на оберненій до нас поверхні мови змішані різнохарактерні явища», і виявити історичні «нашарування» в системі мови [там же].

О. О. Потебня висуває поняття синтаксису і етимології, що відносяться одне до одного, як опис сучасного стану мови до її історії: «Буде перед нами речовинне або формальне значення слова, ми однаково а) або визначаємо його, що можливе тільки з контексту, зі сполучення його з іншими – точка синтаксична; б) або відшукуємо шлях, яким мова дійшла до цього значення, – точка етимологічна» [там же, с. 47–48]. Зокрема, як в історичному, так і в описовому плані можна розглядати, за О. О. Потебнею, фонетичні одиниці: «Точки зору етимологічну (історичну) і синтаксичну (описову) застосовують і до фонетики» [там же, с. 48].

Аналіз тверджень О. О. Потебні показує, що тезу про історичний характер мовознавства він поширював не тільки на етимологію, а й на синтаксис. У матеріалах з архіву О. О. Потебні міститься глибока, афористично оформлена думка про мовознавство як одну з історичних наук: «Наука про мову в найвищому своєму виявленні й може бути тільки історією, частиною загальної історії людства. Описи мови як предмета є тільки першим, грубо-емпіричним ступенем мовознавства. Ніщо в мові не може бути з'ясоване інакше, як своїм походженням» [560, арк. 157 зв.].

У цьому контексті цілком закономірним є потебнянське твердження про зв'язок описового й історичного вивчення мови: «Чим яснішим стає зв'язок моментів життя мови, тим менш потрібним видається з метою порядку та ясності далеко розносити пояснення етимологічні і синтаксичні. Оскільки історичність є суттєвою рисою мовознавства і оскільки синтаксис є моментом історії мови, неісторичне мовознавство як наука, неісторична етимологія і неісторичний синтаксис однаково неможливі» [346, с. 48].

Як відзначають дослідники, поняття *синтаксис* і *етимологія* О. О. Потебні співвідносяться з поняттями *статика* і *динаміка* І. О. Бодуена де Куртене та

синхронія і *діахронія* Ф. де Соссюра [22, с. 18–19; 444, с. 119]. Трактуючи О. О. Потебнею синтаксису як «моменту історії мови» відповідає твердженню І. О. Бодуена де Куртене про те, що «статика мови є тільки окремим випадком її динаміки, або скоріше кінематики» [36, т. 1, с. 349]. Щодо концепції Ф. де Соссюра, то в ній протиставлення синхронії і діахронії має абсолютний характер [див. 409, с. 114–120], що відзначають дослідники [див., зокрема: 22, с. 19; 131а; 105а] і що, безумовно, є кроком назад порівняно з О. О. Потебнею та І. О. Бодуеном де Куртене.

Отже, О. О. Потебня приходить до висновку, що історизм має бути провідним методологічним принципом не тільки в працях з історії мови, а й у студіях, присвячених сучасному її стану.

Таке трактування сфери застосування принципу історизму характерне також для М. О. Колосова. Воно відбилося в лінгвістичних студіях О. О. Потебні та М. О. Колосова, виконаних на конкретному матеріалі. Відзначимо, що назви ряду праць О. О. Потебні («Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий», «Заметки о малорусском наречии») і М. О. Колосова («Материал для характеристики северновеликорусского наречия», «Заметки о языке и народной поэзии в области северновеликорусского наречия», «Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка») не передбачають розгляду мовних явищ в історичному аспекті. Проте його наявність (у вигляді історичного коментаря) є глибоко закономірною. Характерно, що М. О. Колосов убачав наступність опису матеріалу в книжці «Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка» [244] з описом у праці О. О. Потебні «Два исследования о звуках русского языка» [344], причому наступність полягає, очевидно, не тільки в тому, що ці студії, як зазначав М. О. Колосов, дають «систематичний огляд форм народної мови» [244, с. I], а й у наявності історичного коментаря. Про необхідність останнього М. О. Колосов писав: «Зрозуміло, що я не міг у своїй праці обмежитися

підбором фактів і сповіщенням їх у системі. Про кожен особливості народної мови я мусив висловлюватися, пояснюючи її відношення до інших рис мови та вказуючи на зв'язок явищ сучасної руської мови з відповідними в давньоруській» [там же, с. II].

Розгляд фонетичних досліджень О. О. Потебні та М. О. Колосова свідчить про практичне втілення цієї вимоги¹. Так, занепад редукованих обидва автори розглядають у студіях як з історичної фонетики [352, с. 24–108; 360, с. 4–5, 47–60; 359, с. 809; 245, с. 19–20, 74, 87, 102], так і з сучасної діалектології східнослов'янських мов [344, с. 55–57, 74–75, 93–95; 345, с. 11–14; 244, с. 7, 107]. Характерно також, що М. О. Колосов включив у свою «Програму для збирання даних, що характеризують особливості північновеликоруського, або окаючого, наріччя» розділ «Заміни давніх глухих і випадні звуки» [242, с. 103–104].

Таким синхронним дослідженням, що містять у собі – як обов'язковий компонент – історичний коментар, учені Харківської школи протиставляють власне діахронічні студії. Так, М. О. Колосов, високо оцінюючи працю Ф. І. Буслаєва «Историческая грамматика русского языка», пише: «Але історична граматики, що розподіляє дані мови за граматичними категоріями, не одне й те саме, що історія мови, якої завдання – простежити хронологічно, поступово різні зміни, що відбуваються в мові з плином часу, і дати їм пояснення на історичному ж ґрунті» [245, с. VI]. У зв'язку з цим М. О. Колосов зауважує, що з часу виходу праці П. О. Лавровського «О языке северных русских летописей» (1852) «не було зроблено жодної нової спроби історичного огляду долі руської мови» [там же]. Відповіддю на цю потребу часу і стали історико-лінгвістичні праці О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького.

¹ На наявність у студіях О. О. Потебні («Два исследования о звуках русского языка») і М. О. Колосова («Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка») історичного коментаря вказував В. Макушев [289, с. 365–366]. Пізніше щодо праць О. О. Потебні «Два исследования о звуках русского языка» і «Заметки о малорусском наречии» на цьому наголошував О. О. Шахматов [482, с. 94–95].

На думку О. О. Потебні, дослідження тих або інших мовних явищ мусить мати не просто історичний і не просто порівняльний, а порівняльно-історичний характер. Такий підхід протистояв позиції П. Г. Житецького, який допускав можливість певного розриву між історичним і порівняльним вивченням мови (діалекту). За П. Г. Житецьким, у процесі аналізу сучасних діалектних даних думка дослідника «шукає поза історією твердої точки опори, від якої потім намагається виступити до пояснення історичних даних. Вона спирається в цьому випадку на порівняльний метод, відокремлюючи від кількох мов одного сімейства спільні елементи, сукупність яких вважають фіктивним прабатьком усіх цих мов» [169, с. 259]. Коментуючи це твердження, О. О. Потебня відзначив, що «порівняння... є засобом історії», П. Г. Житецький же цього не враховує [360, с. 4]. Отже, істотний недолік міркувань П. Г. Житецького О. О. Потебня вбачав у недооцінці необхідності застосування принципу історизму до генетичного ототожнення фактів і лінгвістичної реконструкції. Хибність позиції П. Г. Житецького, за О. О. Потебнею, виявилася в абстрагуванні автора від даних історії мови, засвідчених давніми писемними пам'ятками, і в намаганні будувати дослідження виключно на матеріалі сучасних мов (діалектів). При цьому, звичайно, необхідно брати до уваги тимчасовий характер зазначеного прийому в інтерпретації П. Г. Житецького. Як свідчить наведене вище твердження, він допускає звернення до порівняльного методу лише на першому етапі дослідження. Проте й це, за О. О. Потебнею, є помилкою. Отже, ні на мить не абстрагуватися від історії – такою є вимога О. О. Потебні.

Як показав В. В. Колесов, саме в працях О. О. Потебні порівняльне та історичне вивчення мов уперше виступає у своїй діалектичній єдності як наукова теорія дослідження [239, с. 169].

Аналіз, здійснений В. А. Глушценком, дозволяє зробити висновок, що це було пов'язане з новим підходом до джерел вивчення історії мови: у студіях О. О. Потебні на передній план висунуто сучасні мовні (діалектні) дані як

пріоритетне джерело вивчення історії мови, а матеріалу давніх писемних пам'яток відведено роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел [26, с. 49].

На синтез у працях О. О. Потебні найважливіших джерел вивчення історії мови – сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток – вказував П. В. Владимиров: «Перший, хто наважився злити сучасні народні говори... з фактами пам'яток давньоруської писемності в усьому їхньому обсязі, був Потебня» [91, с. 13]². Цей висновок було зроблено в результаті аналізу праць О. О. Потебні «Два исследования о звуках русского языка» та «Заметки о малорусском наречии».

До них звернувся й О. О. Шахматов, який відзначив, що в цих працях сучасні діалектні дані виступають як пріоритетне джерело вивчення історії мови: «Потебня зробив першу спробу такого історичного дослідження руської мови (східнослов'янських мов – В. Г., А. О.), в основу якого покладено живу сучасну мову; спроба визначна для того часу, і вона аж ніяк не втратила свого значення ще й тепер...» [482, с. 94–95]. Необхідно взяти до уваги, що О. О. Шахматов підкреслює тут велике значення використання О. О. Потебнею сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови для подальшого розвитку порівняльно-історичного мовознавства. Такий висновок О. О. Шахматова є, звичайно, закономірним: твердження про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови стало принциповою настановою та набуло завершеного характеру в працях учених Московської школи, перш за все О. О. Шахматова [26, с. 50].

Дані сучасних східнослов'янських мов виступають як пріоритетне джерело, наприклад, у дослідженні О. О. Потебнею історії українських африкат *дж* і *дз* шляхом звернення до систематизованого вченим значного матеріалу тогочасної української мови в сукупності її говорів. Аналіз цього матеріалу дав О. О. Потебні можливість зробити висновок, що в різних словах зазначені

² Синтез цих джерел у творчості О. О. Потебні відзначають і сучасні дослідники наукової спадщини вченого [238, с. 26].

африкати мають різне походження. На думку вченого, вони виникали двома різними шляхами і є наслідком двох діаметрально протилежних фонетичних процесів: «ослаблення» приголосних і їх «підсилення». До «ослаблень» О. О. Потебня відносив, зокрема, виникнення м'яких приголосних у результаті праслов'янських йотацій приголосних різного місця творення (пов'язуючи це з фрикативним способом творення *j*), а також палаталізацій задньоязикових [344, с. 69, 132]. Учений навів переконливі аргументи на користь того, що за першою та другою палаталізаціями дзвінкій проривний задньоязиковий приголосний змінився у дзвінкі африкати *дж* і *дз*; звук *дж* виникав також унаслідок йотації приголосного *d* (так само, як *ч* є наслідком взаємодії *t* з подальшим *j*). Наявність африкати *дж* < *dj* О. О. Потебня відзначав в укр. *ходжу*, півд.-зах. укр. *меджа* тощо [там же, с. 124]. Щодо укр. *джерело*, *дзвін*, півд.-зах. укр. *джаворонок*, *дзерно*, то тут дзвінкі африкати мають інше походження: вони виникли в результаті «підсилення» фрикативних *ж* і *з* [там же, с. 124–125, 136].

Для підтвердження своїх висновків О. О. Потебня звертається до матеріалу давніх пам'яток. Учений відзначає, що африката *дз* позначалася в писемності кириличною літерою *с* [353, с. 13], і зосереджує свою увагу на відбитті в давніх рукописах звука *дж*. О. О. Потебня писав: «Панування звука *ж* із *dj* (= ст.-сл. *жд*) у найдавніших пам'ятках руської писемності є доказом, що відмінністю між *дж* (Мр.) і *ж* (Вр.) був намічений поділ руської мови на наріччя не пізніше X–XI ст.» [344, с. 124]. На думку вченого, у російській мові перехід *дж* > *ж* відбувся раніше, ніж в українській [там же]. Підтвердження О. О. Потебня знаходив у свідченнях південних давньоруських пам'яток, де диграф *жч*, на думку дослідника, передає сполучення африкати *дж* з попереднім приголосним *ж*. Крім того, О. О. Потебня вважав не зовсім точною тезу П. Г. Житецького про те, що в південній східнослов'янській писемності безпосереднє відбиття африкати *дж* засвідчено не раніше XVI ст. [169, с. 239–240], і наводив приклад *мечибожьє* (Іпатіївський літопис під 1147 р.), у якому літера *ч* позначає звук *дж* [360, с. 74–75].

Отже, тезу про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови О. О. Потебня стверджував самою практикою своїх мовознавчих досліджень. Ігнорування цього джерела вчений оцінював як істотний недолік сучасних йому студій з історії мови. Так, О. О. Потебня першим відзначив (і ця оцінка згодом стала загальноприйнятною) такі вади книжки М. О. Колосова «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» [245], як брак посилань на матеріал сучасних говорів східнослов'янських мов і порівняльного вивчення мовного минулого та сучасного [352, с. 4–6].

Необхідно відзначити, що М. О. Колосов задумав свою книжку як історичний огляд мовних особливостей давніх писемних пам'яток; вона, з погляду М. О. Колосова, має значною мірою попередній характер. У зв'язку з цим учений підкреслював, що для здійснення мети саме цього дослідження матеріал сучасних говорів непотрібний [245, с. IV].

Щодо принципів настанов М. О. Колосова, то його позиція в питанні використання сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови збігалася з позицією О. О. Потебні. Більше того: М. О. Колосов обґрунтовував твердження про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови й теоретично. Це базувалося на критичному ставленні до іншого джерела – давніх писемних пам'яток. На думку М. О. Колосова, давні пам'ятки, навіть якщо в них є змішання певних літер, не дають можливості визначити характер того або іншого звука, бо для цього треба розкрити його відношення до інших звуків давньої епохи. Отже, давню фонетичну систему не витримано в жодній з пам'яток. Для її реконструкції й необхідно використовувати сучасні діалектні дані [241, с. 35]. Істотний недолік книжки П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» [169] М. О. Колосов убачав у тому, що для П. Г. Житецького особливості графіки та орфографії давніх писемних пам'яток більш важливі, ніж свідчення сучасних говорів [241, с. 7, 14–17]³.

³ Щодо праці П. Г. Житецького в цілому (вона побудована, головним чином, на матеріалі тогочасних українських говорів) така оцінка є хибною. Тут нас цікавить

Подальше вдосконалення принципу історизму в історико-фонетичних студіях учених Харківської школи виявилось в процесі виконання прийомів і процедур порівняльно-історичного методу. Це стосується, зокрема, прийому генетичного ототожнення фактів.

Конкретно-історичний підхід учених Харківської школи до фонетичних явищ у застосуванні цього прийому відбився в двох взаємопов'язаних особливостях: по-перше, в усвідомленні ототожнюваних звуків як продукту ряду епох, по-друге, в генетичному ототожненні фактів, що належать до різних епох і як такі відбиті в сучасних мовах (діалектах) та в давніх писемних пам'ятках або в одному з цих двох джерел.

Намагання розмежувати різні за походженням звуки в системі тієї або іншої мови (діалекту) реалізовано, наприклад, у висвітленні О. О. Потебнею історії українських африкат *дж* і *дз*. Диференційований розгляд генезису та еволюції цих звуків у працях О. О. Потебні протистояв інтерпретації П. Г. Житецького, який не розмежовував випадки типу *ходжу* (з одного боку) і *джерело* (з іншого). За П. Г. Житецьким, будь-який *дж* походить із *ж*, зокрема *ходжу* < *хожу*, а не навпаки; у цьому відбито тенденцію наростання в українському консонантизмі звучних елементів, унаслідок якої відбулося «підсилення» *ж* приголосним *д* [169, с. 239–240]. Концептуальний аспект гіпотези П. Г. Житецького О. О. Потебня сприйняв досить критично [360, с. 5]. Як було показано вище, не погодився він і з твердженням П. Г. Житецького про те, що в писемних пам'ятках давньої доби немає будь-яких слідів африкати *дж*. У подальшому більшість дослідників підтримала точку зору О. О. Потебні щодо походження приголосного *дж* в українській мові [176, с. 89–91].

Конкретно-історичний підхід до генетичного ототожнення фактів дозволяв ученим Харківської школи одержувати важливі конкретні результати. Це можна сказати, зокрема, про відкриття О. О. Потебнею «нового **h**», який у подальшому плідно досліджував О. І. Соболевський. О. О. Потебня ототожнив

принципова орієнтація М. О. Колосова на пріоритетне використання сучасних діалектних даних.

етимологічні форми (**шесть**) з формами південних давньоруських пам'яток (**шѣсть**) і сучасними формами української мови (**шість**); звідси твердження вченого про те, що літера **h** позначала тут подовжений **ě** (з **e**), який пізніше перейшов в **i** [360, с. 37–38].

У цьому плані показовою є й та критика, якій О. О. Потебня піддав необґрунтоване зближення М. О. Колосовим [245, с. 135] форм типу **жеребьяти** (замість **жеребяти**) у західноруських пам'ятках з формою **устьюг** 1-го Новгородського літопису: в **жеребьяти j** має чисто фонетичне походження, у той час як наявність **j** в **устьюг** слід пояснювати «етимологією» [352, с. 10–11].

Певна обмеженість конкретно-історичного підходу до мовних явищ, властива П. Г. Житецькому, виявилася в генетичному ототожненні явищ, що відбувалися за різних умов і в різний час. На думку П. Г. Житецького, брак **ъ і ь** у прийменниках і префіксах слів найдавніших пам'яток свідчить про занепад редукованих і в середині слова [169, с. 67]. Отже, тут ототожнено фонетичні явища, які представлені в генетично нетотожних морфемах. Тому закономірно, що це твердження рішуче заперечував О. О. Потебня. Відзначивши, що прийменники-префікси на **-з, -с** дійсно вжито в найдавніших пам'ятках без **ъ**, О. О. Потебня підкреслив, що «звідси не можна робити висновок не тільки щодо втрати глухих у випадку **търгъ**, а й щодо інших прийменників: **отъ, подъ, прѣдъ, надъ, вь, съ** звичайно зберігають **ъ...**» [352, с. 46].

Для вчених Харківської школи характерне трактування історії звуків і мови взагалі як дивергенції в дусі теорії «родовідного дерева» А. Шлейхера. Однак, на думку О. О. Потебні, теорія «родовідного дерева» допускає «різного роду ускладнення. Так, наприклад, їй анітрохи не суперечило б припущення, що в нинішніх руських наріч (східнослов'янських мов – В. Г., А. О.) не один родоначальник, а 2, 3 та скільки потрібно» [360, с. 9]. На практиці вчений виходив з визнання одного «родоначальника» східнослов'янських мов – спільноруської мови [344, с. 138–140]. О. О. Потебня розглядав її як результат розпаду праслов'янської [там же, с. 44–45; 363, с. 21]. Праслов'янська мова

поділилася на південно-східну та західну (тут О. О. Потебня дотримується традиційної точки зору, висунутої ще Й. Добровським), що можна підтвердити, зокрема, подібністю східнослов'янського та південнослов'янського наголосу [344, с. 44–45]. З південно-східної групи, за О. О. Потебнею, і виділилася спільноруська прмова.

Дивергентний характер процесів мовної еволюції, «панування одного прагнення до розпаду нарічч» [там же, с. 10] у мовному минулому О. О. Потебня обґрунтовував посиленням на екстралінгвістичні чинники: «Чим далі в старовину, тим більш замкнутим життям живуть відособлені племена, тим сильніше несвідоме почуття цілісності мови, що допускає тільки такі нововведення, які самі собою впливають із внутрішнього життя мови» [там же, с. 11].

Моделювання історії звуків східнослов'янських мов як дивергенції в працях учених Харківської школи можна розглянути на прикладі дослідження О. О. Потебнею долі праслов'янських сполучень *tj*, *dj* на східнослов'янському терені. Учений вважав, що ці сполучення на «русько-болгарському» ґрунті давали *ч'ч'* і *дж'дж'*. Подальшу історію зазначених архетипів О. О. Потебня уявляв як їх розщеплення, звідки, зокрема, старослов'янські *ѡѡ*, *ѣѣ*, з одного боку, і спільноруські *ч*, *дж*, з іншого [353, с. 49–50]. У свою чергу африката *дж*, що збереглася в «малоруському наріччі», у «спільновеликоруському» перейшла у фрикативний приголосний *ж* [344, с. 140].

Необхідно відзначити деяку прямолінійність учених Харківської школи в користуванні моделлю «родовідного дерева». Це виявилось, зокрема, у реконструкції О. О. Потебнею «спільновеликоруського наріччя» (яке, на думку вченого, пізніше розпалося на північно- та південновеликоруське наріччя) і в пов'язаній з цим інтерпретації деяких мовних змін. Як вважав О. О. Потебня, «спільновеликоруське наріччя, можливо, уже в X ст. або раніше відокремилось від давньої мови м'якою вимовою звуків *h* і *e*, безпосереднім пом'якшенням приголосних, які передували цим голосним, і ослабленням *дж* (із *dj*) в *ж*» [там

же]. Прямолинійність у застосуванні моделі «родовідного дерева» відбилася й в інтерпретації дифтонгізації *o*, *e* в нових закритих складах (північні говори української мови), що запропонував П. Г. Житецький. На відміну від О. О. Потебні, який локалізував це явище на українському ґрунті (його після занепаду редукованих пережили всі українські говори), П. Г. Житецький розглядав дифтонгізацію *o*, *e* як фонетичний процес, що відбувся в спільноруській прамові. На думку П. Г. Житецького, з дифтонгів виник не тільки український голосний *i*, а й російські *o*, *e* [169, с. 118–119, 263–264]. Отже, тут ученому завадила прамовна схема: найбільш архаїчні риси сучасних говорів, як це імпліцитно представлено в П. Г. Житецького, за своїм походженням можуть бути інтерпретовані як прамовні архетипи, причому такі, що характеризують не окремі говори прамови, а прамову в цілому.

Новаторський характер мала вимога вчених Харківської школи реконструювати максимально можливу кількість послідовних етапів еволюції того або іншого звука. Вище відзначалося, що, на думку вчених Харківської школи, кожне явище мови є наслідком тривалого процесу; отже, адекватне уявлення про будь-який мовний факт може дати лише історичне дослідження, тобто вивчення явищ мови в їх історичному русі. І чим більше етапів цього руху зможе реконструювати мовознавець, тим краще. Звідси вимога «розмежування епох у звукових явищах» [241, с. 37]⁴. Унаслідок цього, як відзначають дослідники [365, с. 11], виникає дуже глибоке твердження про сутність історизму в лінгвістиці: «Явища мови слід зображувати з різних за часом точок зору, але при цьому так, щоб кожного разу точки зору по можливості точно визначалися, і з кожної показувати не більше того, що з неї видно» [348, с. 290]. Тільки конкретно-історичний підхід до мовних явищ дозволяє одержувати вірогідні результати; ця теза відбита в чіткому

⁴ Прагнення до виділення етапів еволюції того або іншого явища О. О. Потебня вважав важливою ознакою сучасної йому науки взагалі: «Наука має цілий ряд ступенів, за якими певне явище пройшло до теперішнього часу» [351, с. 156].

формулюванні О. О. Потебні: «Не вважаю за можливе прикладати одну й ту саму мірку до явищ, які визнаю різночасними» [352, с. 229].

Виділяючи етапи розвитку того або іншого фонетичного явища, учені Харківської школи орієнтуються на прамовну схему і здійснюють лінгвістичну реконструкцію за «колінами» родовідного дерева. Так, вище було показано, що О. О. Потебня реконструював рефлекси праслов'янських сполучень *tj*, *dj* а) на південно-східному ґрунті, б) у спільноруській прамові, в) у «спільновеликоруському» та «малоруському» наріччях давньої епохи (не пізніше X ст.). Характерно, що істотним недоліком висвітлення П. О. Лавровським історії українського *i*, який уживається на місці споконвічного *ě*, О. О. Потебня вважав ігнорування етапів розвитку цього звука, реконструйованих відповідно до «колін» родовідного дерева: за П. О. Лавровським, голосний *i* на місці *ě* в українській мові є, власне, законсервованим індоєвропейським звуком, який в інших індоєвропейських мовах (санскриті, литовській, старослов'янській) змінився в голосні різної якості [268, с. 229]. На думку О. О. Потебні, ця інтерпретація є порушенням вимог до лінгвістичної реконструкції: «Якщо б це твердження могло бути доведене, то воно перевернуло б догори дном усе сучасне мовознавство» [344, с. 109].

Водночас учені Харківської школи не ставлять за мету в кожному випадку реконструювати давні фонетичні зміни в усіх проміжних прамовах, зосереджуючи свою увагу на порівняно пізніх етапах мовної історії. Так, О. О. Потебня докладно описує сучасні рефлекси звука *ě* у говорах української мови [там же, с. 109–113]. Зокрема, вчений приходять до важливого висновку, що «*i* не є спільномалоруською заміною звука **h**» [там же, с. 110]. Проте якісні та кількісні ознаки голосного *ě* у спільноруській і праслов'янській мовах О. О. Потебня не реконструює, обмежившись критикою наведеної вище тези П. О. Лавровського та твердження М. О. Колосова [245, с. 38] про те, що в спільноруській мові *ě* звучав як *je* [352, с. 6–8]. Питання про характер

спільноруського *ѣ* О. О. Потебня залишив відкритим, підкресливши, що «розв'язання буде залежати від спостереження над сучасною мовою» [там же, с. 7].

Доцільно навести ще кілька прикладів, які свідчать про глибоке розуміння вченими Харківської школи зв'язку між послідовними етапами фонетичних законів, тобто наступності в процесі розвитку звукових явищ. Це можна показати на матеріалі потебнянської реконструкції переходу звукосполучення *чт* у *шч* у слові *що* (< *чьто*). Тут учений виявляє ланцюжок «ослаблень» приголосних: *чьто* > *что* > *што* > *що*. Відзначивши, що варіант *що* не є виключно українським (його зафіксовано в південно- та північновеликоруському наріччях), О. О. Потебня звертається до проміжного варіанту *што* та вказує, що він з'явився в писемності не пізніше XIV ст. [344, с. 135]. Чітко відокремлені етапи розвитку О. О. Потебня, а слідом за ним і П. Г. Житецький установлюють і для переходу *о, е* в *і* в нових закритих складах, що відбувся в більшості українських говорів⁵. У цьому переході, як зазначає О. О. Потебня, «кількісні зміни» (подовження *о, е*) передують якісним [352, с. 49]. І хоча дифтонги на місці етимологічних *о, е* збереглися лише в північних (поліських) говорах української мови, через цей етап пройшли всі українські говори. Це твердження, висунуте О. О. Потебнею, переважає в сучасному українському мовознавстві [172, с. 23; 176, с. 275–276; 314, с. 43–44; 17, с. 62–68].

Фіксуючи увагу на етапах еволюції фонетичної системи, учені Харківської школи реконструюють певні синхронні зрізи. Для М. О. Колосова та П. Г. Житецького хронологічно граничними є явища спільноруської прамови в період, який безпосередньо передував виникненню писемності на Русі [245, с. VIII, 14; 169, с. 31]. Праслов'янські архетипи розглянуто в працях

⁵ Було реконструйовано такі етапи переходу *о* в *і*: *о>ѡ>уо>у>уй>и>і* [344, с. 104; 352, с. 49], *о>ѡ>уо>у>ы>и>і* [169, с. 113–114]. М. О. Колосов оцінював ці реконструкції значною мірою критично: «Міркування ці імовірні, але не більш. Деякі з запропонованих ступенів розвитку *і* з *о* лише вигадано, як можливу ланку між двома неспорідненими безпосередньо звуковими явищами. Так, неясно, чому з *у* повинне було розвинути *и*» [244, с. 107].

М. О. Колосова та П. Г. Житецького лише спорадично. Інша картина спостерігається в студіях О. О. Потебні. У зв'язку з реконструкцією спільноруської прамови О. О. Потебня звертається до праслов'янської; його цікавить пізня епоха історії праслов'янської мови – епоха її розпаду. З вивченням лише одного синхронного зрізу праслов'янської мови пов'язані такі особливості її реконструкції, як статичність і порівняно невелика глибина. Значно більшою в О. О. Потебні є глибина реконструкції спільноруської прамови: від моменту виділення її з південно-східної групи до часу виникнення окремих «руських наріч». Наявність у працях ученого двох синхронних зрізів спільноруської прамови дозволяє зробити висновок про динамічний характер її реконструкції.

Тут доречно буде повернутися до згаданої рецензії М. М. Соколова. Він пише: «Дивною взагалі видається в працях Потебні спорідненість мов, фактами яких йому доводиться оперувати. Порівнюючи факти споріднених мов, він шукає тільки певних аналогій для підтвердження можливості своєї думки і подальших висновків про історію того або іншого явища в цих мовах не робить. Справжні співвідношення цих мов за походженням для нього ніби не існують зовсім» [405, с. 353–354]. Розкриваючи далі цю тезу, М. М. Соколов відзначає, що «руська мова має в нього (О. О. Потебні – авт.) якийсь незрозумілий історичний зв'язок зі старослов'янською, яку він називає просто слов'янською мовою» [там же, с. 354]. До того ж термін *слов'янський* О. О. Потебня вживає «і для характеристики деяких рис, спільних для всіх слов'янських мов», проте «епохи спільнослов'янської, так само як і спільноіндоєвропейської, у нього немає зовсім» [там же]. Звідси висновок М. М. Соколова про «невиразність історичної перспективи» в О. О. Потебні [там же].

Розглянемо ці твердження М. М. Соколова. Наведений матеріал спростовує тезу про те, що в студіях О. О. Потебні «епохи спільнослов'янської» немає: розглядаючи історію фонетичних явищ східнослов'янських мов, О. О. Потебня в ряді випадків послідовно реконструює архетипи та фонетичні

закони праслов'янської мови, періоду спільного життя південних і східних слов'ян, спільноруської мови, «спільновеликоруського» і «малоруського» *наріч* давньої епохи. Інша річ, що О. О. Потебня, М. О. Колосов і П. Г. Житецький не прагнули реконструкції явищ праїндоевропейської мови (у чому стосовно О. О. Потебні М. О. Соколов мав рацію) і не ставили за мету реконструювати всі давні фонетичні зміни в праслов'янській і спільноруській мовах. На цю особливість ми вказували вище. Її можна пояснити тим, що О. О. Потебня, М. О. Колосов і П. Г. Житецький, якщо брати до уваги представлений у їхніх працях історико-фонетичний матеріал, не вважали реконструкцію прамов одним з найважливіших завдань історико-лінгвістичного дослідження⁶. Таку вимогу пізніше висунули вчені Московської школи, які надавали реконструкції прамов (з установленням максимально можливої кількості архетипів і фонетичних законів) значно більшої ваги. Саме це, безсумнівно, і викликало зазначену оцінку М. М. Соколова.

Він, безумовно, мав рацію, коли писав про нечіткість уживання терміна *слов'янський* у студіях О. О. Потебні. Цю нечіткість О. О. Потебня успадкував від мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. Щодо тези М. М. Соколова про «незрозумілий історичний зв'язок» східнослов'янських мов зі старослов'янською, то її, очевидно, побудовано на непорозумінні: звернення праць О. О. Потебні показує, що взаємозв'язки східнослов'янських мов і старослов'янської представлено в них з належною чіткістю. І це не було заслугою О. О. Потебні, а відбивало рівень розвитку тогочасного мовознавства.

Позиція М. М. Соколова щодо «спорідненості мов» у О. О. Потебні стане зрозумілою, якщо взяти до уваги, що в працях учених Харківської школи факти неблизькоспоріднених мов порівнюються безпосередньо, а в студіях учених Московської школи – лише за допомогою реконструйованих прамов. Проте необхідно підкреслити, що праці вчених Московської школи є пізнішими за часом: історико-фонетичні студії мовознавців Харківської школи передували

6

На це прямо вказував П. Г. Житецький [169, с 259].

їм. Очевидно, вимогу порівнювати факти неблизькоспоріднених мов не безпосередньо, а за допомогою реконструйованих прамов слід розглядати як подальше (у порівнянні з ученими Харківської школи) удосконалення процедури лінгвістичної реконструкції в студіях мовознавців Московської школи [26, с. 58]. Отже, факти не підтверджують висновок М. М. Соколова про те, що працям О. О. Потебні притаманна «невиразність історичної перспективи».

Характеристика реконструкції за синхронними зрізами в працях учених Харківської школи буде неповною, якщо не брати до уваги ставлення О. О. Потебні до відповідної методики. Він розробляє глибоке твердження про те, що, оскільки розвиток є єдністю перервності і безперервності, методика вивчення історії мови за синхронними зрізами, якою вимушені користуватися дослідники, є значною мірою штучною; описуючи мову на тому або іншому синхронному зрізі (у «точці, яку приймаємо за нерухому»), ми «допускаємо умовну неправду» [352, с. 14]. Зокрема, старослов'янська мова, «подібно до будь-якої іншої, змінювалася, отже, згідно з дійсністю, могла б бути зображена тільки історично, а не описово» [там же]. Таким чином, потебнянська критика методики реконструкції за синхронними зрізами ґрунтується на трактуванні мовознавства як «науки історичної», на твердженні про тісний зв'язок синтаксису і етимології ⁷.

Наявність широких часових масштабів в історико-фонетичних дослідженнях учених Харківської школи пов'язана, безперечно, з орієнтацією на повільну еволюцію як форму історичного розвитку фонетичних явищ, унаслідок чого О. О. Потебня, М. О. Колосов і П. Г. Житецький інтерпретували багато змін як тривалі процеси. Це стосується, наприклад, занепаду редукованих у східнослов'янських мовах. Зокрема, О. О. Потебня писав: «Ми говоримо про перетворення двох... складів в один (напр. **сънь** в **сон**), про заміну глухих чистими ⁸... так, ніби кожне з цих явищ відбулося враз. Між тим насправді кожне з цих явищ було тривалим процесом» [352, с. 51].

⁷ У вказаному тут потебнянському значенні цих термінів.

Стверджуючи, що занепад редукованих відбувався у формі повільної еволюції, учений удається до образної мови: про редуковані, «як про музичний звук, що поступово загасає, ...важко сказати, де він закінчується» [360, с. 60]. При цьому варто зауважити, що хронологію процесів зникнення слабких редукованих і переходу сильних редукованих у голосні повного творення О. О. Потебня, М. О. Колосов і П. Г. Житецький встановлювали по-різному [див. 344, с. 56, 93; 345, с. 14; 352, с. 44, 51; 245, с. 102; 243, с. 20; 244, с. 7; 169, с. 51, 66, 67, 263; 171, с. 108, 109].

Практика історико-фонетичних досліджень учених Харківської школи показувала необхідність диференційованого підходу до реконструкції архетипів з урахуванням не тільки матеріалу давніх писемних пам'яток, а й сучасних діалектних даних. У цьому плані характерною є критика О. О. Потебнею спроби М. О. Колосова розглядати історію шиплячих і **ц** разом [245, с. 135–136]: як свідчать сучасні говори східнослов'янських мов, м'якість-твердість шиплячих, з одного боку, і **ц**, з іншого, часто не збігаються [352, с. 12–13]. О. О. Потебня заперечує також, наприклад, реконструкцію М. О. Колосовим звукового значення **h** (= *e*) у написанні **былh** (у дієприкметниках чоловічого роду в називному відмінку множини): оскільки в сучасних східнослов'янських мовах форми **быле** немає, інтерпретація М. О. Колосова є хибною [там же, с. 8].

Актуальним для розвитку компаративістики було й обґрунтування необхідності конкретно-історичного підходу до фонетичних законів. Так, О. О. Потебня, розглядаючи співвідношення початкових голосних у формах типу **олень** – **~лень**, зазначив, що «з відповідності **несомь** з **би~мь** ніяк не випливає, що в найдавнішому періоді слов'янських наріч **~** неодмінно походить з **jo**» [там же, с. 19]. У зв'язку з виходом статті М. Андрієвського «О подвижных звуках в малорусском языке» О. О. Потебня підкреслював, що «випадні звуки не змінюються в **i** не тому, що є паралельними сталим, а тому, що вони іншого походження, тобто частково утворювалися з глухих (які

⁸ Терміном *глухі* в мовознавстві ХІХ ст. – початку ХХ ст. позначалися редуковані, а терміном *чисті* – голосні повного творення.

замінювалися сталими – **верхъ з върхъ** – незмінні), частково виникали знову внаслідок зникнення глухих (**вѣтеръ з вѣтръ**)» [361, с. 77].

Конкретно-історичний підхід до реконструкції фонетичних законів реалізувався й у вимозі розмежовувати в історичному плані схожі процеси в різних мовах (діалектах) на різних етапах їх розвитку. Це, зокрема, дозволило О. О. Потебні висунути плідну ідею нерівномірності занепаду редукованих на східнослов'янському терені [344, с. 55–56; 345, с. 14; 352, с. 44; 360, с. 47; 359, с. 809].

Вивчення наукової спадщини О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького показує, що лінгвістична реконструкція в їхніх працях має ретроспективний характер. Твердження про такий характер реконструкції вчені Харківської школи обґрунтовували й теоретично. Так, О. О. Потебня ставить перед істориками мови завдання йти «від сучасного, більш відомого, до минулого невідомого» [351, с. 158] та «сходити все далі й далі в минуле і в міру можливості знімати шар за шаром з нинішнього стану мови» [там же, с. 156]. О. О. Потебня підкреслював, що реконструкцію слід проводити послідовно, поступово і, якщо це можливе, без «стрибків». З приводу останніх учений зауважував: «Стрибки є необхідністю тільки тому, що дослідник... іноді не має всієї повноти засобів, потрібних для аналізу, а по-друге, тому, що в багатьох випадках минуле мови, закріплене писемністю, подає величезні прогалини» [там же, с. 159]⁹. Про необхідність ретроспекції в межах лінгвістичної реконструкції архетипів і фонетичних законів писав і П. Г. Житецький [169, с. 260]. М. О. Колосову належить цікава думка про те, що «від сучасного можна йти до минулого, але слід лише тоді, коли це минуле не подає нам достатньо даних для міркування про нього» [245, с. IX].

Ретроспективний характер реконструкції в історико-фонетичних дослідженнях учених Харківської школи можна бачити на прикладі таких

⁹ Доречно відзначити, що відбиття живої вимови О. О. Потебня визнавав тільки за тими явищами давніх писемних пам'яток, які підтверджено сучасним діалектним матеріалом [352, с. 6].

розглянутих вище процесів, що відбулися в історії української мови, як виникнення дзвінких африкат (в інтерпретації О. О. Потебні), дифтонгізація *o*, *e* в нових закритих складах (у трактуванні О. О. Потебні та П. Г. Житецького, яке в цілому приймав М. О. Колосов).

Доцільно навести й інші приклади. Вивчаючи історію звука, що позначався літерою *h*, на українському мовному ґрунті, О. О. Потебня звертається до сучасних діалектних даних. У ряді говорів української мови («українському», «подільському», «галицькому», «карпатському») на місці давнього *ě* представлено *i* [344, с. 110]. Проте це не єдиний рефлекс *ě*. У різних українських говорах на місці *ě* представлено *e*, *je*, *ji* [там же, с. 110–112]. Це дає О. О. Потебні можливість зробити два висновки. По-перше (цю тезу наведено вище), голосний *i* не є «спільномалоруським» рефлексом *ě*. По-друге, інші рефлекси *ě* можна розглядати як проміжні ступені від *ě* до *i*: $\bar{e} > je > ji > i$ [там же, с. 112]. Отже, за О. О. Потебнею, «спільномалоруським» рефлексом давнього *ě* був голосний \bar{e} . Щодо цього звука О. О. Потебня зауважує, що він «близький до теперішнього *e*, але відрізняється від нього довготою» [там же].

Великою заслугою О. О. Потебні перед мовознавством стало дослідження *другого повноголосся*. Сам цей термін, як відзначено в науковій літературі [176, с. 182], належить О. О. Потебні. Вивчаючи друге повноголосся, О. О. Потебня глибоко аналізує сучасний діалектний матеріал [352, с. 91–94]. Це дозволило йому прийти до висновку, що «друге повноголосся є явищем не тільки майже виключно руським (східнослов'янським – В. Г., А. О.), але навіть майже виключно властивим північновеликоруським говорам» [там же, с. 90–91]. Від сучасних північновеликоруських форм О. О. Потебня йде до свідчень давніх писемних пам'яток і встановлює історичну наступність, наприклад, сучасної форми *доложник* з формою *äúëüæüîèëú* Остромирового євангелія. Форми типу *äúëüæüîèëú*, на думку О. О. Потебні, відбивають реальну вимову переписувачів давньоруських пам'яток: подібні форми «слід вважати за явище, яке є в пам'ятках тому, що воно було в говорі переписувачів» [там же, с. 100].

Аналіз історико-фонетичних студій О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького показує, що значимість одержаних ними результатів багато в чому була зумовлена саме ретроспективним характером лінгвістичної реконструкції, який був пов'язаний із широким використанням сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови. Ці закономірності відзначав О. О. Шахматов, який про праці О. О. Потебні «Два исследования о звуках русского языка» і «Заметки о малорусском наречии», зокрема, писав: «Висвітлення історії руської мови в Потебні – яскраве, гаданий ним історичний процес – переконливий, і це залежало від того, що Потебня виходить з добре йому відомого сучасного» [482, с. 95].

Властивий О. О. Потебні «послідовний історизм у підході до вивчення мови» [299, с. 14] реалізувався, безсумнівно, також у вирішенні питання про мову-еталон. Підкреслюючи велике значення прийому порівняння явищ різних індоєвропейських мов з фактами мов, що мають найдавніші писемні пам'ятки, насамперед із санскритом (це дозволяє реконструювати явища, не засвідчені пам'ятками), О. О. Потебня водночас виступає проти використання того ж санскриту як мови-еталону, бо це, на його думку, може призвести до однобічності та штучності реконструкції, отже, до порушення принципу історизму в мовознавчих дослідженнях [351, с. 160–162].

На думку О. О. Потебні, відношення між санскритом та іншими індоєвропейськими мовами подібні до відношень між старослов'янською мовою та рештою слов'янських [там же, с. 162].

У процесі застосування прийомів і процедур порівняльно-історичного методу, насамперед процедури реконструкції, учені Харківської школи широко використовують дані старослов'янської мови, яка, проте, не є мовою-еталоном. Це може бути підтвержене, зокрема, зверненням до потебнянської інтерпретації генезису східнослов'янського повноголосся і старослов'янського неповноголосся. Як відзначено в працях з лінгвістичної історіографії, тлумачення О. О. Потебнею цих явищ застаріло [172, с. 19]. Однак це не знижує

методологічної цінності спостережень ученого. В О. О. Потебні східнослов'янські форми виразно протиставлені старослов'янським. Розгляд значної кількості прикладів з різних слов'янських мов [344, с. 1–49] дав О. О. Потебні можливість дійти висновку, що праслов'янськими за походженням є неповноголосні форми; отже, саме з них виникли повноголосні [там же, с. 48]. Проте докази вченого мають суто лінгвістичний характер і не зумовлені орієнтацією О. О. Потебні на старослов'янську як на мову-еталон. Характерно, що пізніше О. О. Потебня припускав, що праслов'янськими за походженням є повноголосні форми [352, с. 118–119].

У контексті проблем, що ми розглядаємо, безсумнівний інтерес викликає ставлення О. О. Потебні до так званої «хвильової» теорії, яку традиційно пов'язують з ім'ям Й. Шмідта [547] ¹⁰. О. О. Потебня оцінював експланаторні можливості «хвильової» теорії невисоко, віддаючи явну перевагу теорії «родовідного дерева». Він писав: «До теорії Шмідта... я ставлюся негативно, наскільки ¹¹ вона не є лише ускладненням теорії генеалогії (це ускладнення необхідне), але для боротьби з нею не готовий» [364, с. 82].

Досліджуючи конкретний історико-мовний матеріал, О. О. Потебня показує штучність спроб звернення до цієї теорії у з'ясуванні конкретних фонетичних змін. О. О. Потебня погоджується з Й. Шмідтом, що другий голосний *e* в дієслівній формі **везете** виник не в праіндоєвропейській мові, а пізніше [353, с. 30]. Водночас О. О. Потебня вважає «сумнівною» думку Й. Шмідта про те, що голосний *a* у відповідних давньоверхньонімецькій і литовській формах (**wegat**, **wežate**) підриває твердження про існування в минулому балто-слов'янської мовної єдності [там же, с. 30–31]. Запропоноване Й. Шмідтом пояснення в дусі «хвильової» теорії здається О. О. Потебні занадто складним: «Уявити собі хвилю, яка, кочучись здалека, занесла в слов'янські

¹⁰ Як указують дослідники [305, с. 28], першим основні твердження «хвильової» теорії, або теорії географічної безперервності, яка пояснює мовні зміни переходами однієї мови в іншу відповідно до їх географічного положення, виклав Г. Шухардт [495, с. 123–127], так що авторами теорії слід вважати обох мовознавців.

¹¹ В опублікованому листі О. О. Потебні до В. Ягича від 18 січня 1878 р., який ми тут цитуємо, російською мовою: «на сколько».

мови друге **е** у **везете** і ослабла коло берега литовської мови (**wežate**), на мою думку, важче, ніж думати, що всередині слов'янської мови виникло прагнення, яке породило друге **е** у **везете, ведете ...**» [там же, с. 31].

Історичний підхід учених Харківської школи до фонетичних явищ з достатньою повнотою відбився в удосконаленні прийомів хронологізації та локалізації архетипів і фонетичних законів. Представники школи в усіх випадках намагалися дати абсолютну хронологію тих фонетичних змін, історію яких розглянуто в їхніх працях¹². «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» М. О. Колосова став, за словами С. К. Булича, «першим у нашій науковій літературі хронологічним оглядом звукових і формальних особливостей руської мови за пам'ятками» [66, с. 832].

Водночас М. О. Колосов нерідко обмежувався вказівкою на першу та наступні фіксації певних фонетичних рис у давніх писемних пам'ятках, не ставлячи питання про час появи тих або інших фонетичних явищ (процесів) у самій мові (її діалектах). Так, заміни літери **h** М. О. Колосов відзначав у давньоруських пам'ятках XI ст. (це, на думку вченого, особливо характерне для пам'яток кінця XI ст.), причому замість **h** найчастіше вживається літера **е** [245, с. 67–68]. Щодо питання про час виникнення відповідного фонетичного процесу в східнослов'янських діалектах, то його М. О. Колосов не ставить.

Більш рішуче, як показав В. А. Глущенко [26, с. 63], підходив до проблеми хронологізації архетипів і фонетичних законів П. Г. Житецький. Так, відштовхуючись від свідчень пам'яток, у яких уживання літер **i** та **е** замість **h** спостерігається вже в XI ст., П. Г. Житецький зосереджує свою увагу на переході **ě > i** в «малоруському наріччі» та в «новгородському говорі» і відзначає, що цей фонетичний закон «зародився на самому початку історичного життя слов'янорусських племен», тобто в період виникнення в них писемності [169, с. 96], або ще раніше: «зародившись у доісторичну епоху», **i < ě**

¹² Націленість О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького на встановлення часу фонетичних змін відзначав В. Макушев [289, с. 365–366].

«виступило в давньоруський період як досить рельєфна діалектна особливість» [там же, с. 137].

Більш детально розробляє питання абсолютної хронологізації О. О. Потебня. Однією з особливостей історичного підходу вченого до фонетичних явищ є намагання там, де це можливе, чітко встановлювати їх абсолютну хронологію, спираючись на свідчення писемних пам'яток. Проте робить це О. О. Потебня дуже обережно [444, с. 120]: недоліки пам'яток як джерела вивчення історії мови в часи О. О. Потебні були вже добре відомі. Учений у багатьох випадках встановлює лише приблизну хронологію, нерідко вказуючи на століття, не пізніше якого відбулася та або інша фонетична зміна, або століття, у якому або раніше якого відбувся певний перехід. Так, щодо подовження приголосних української мови у сполученнях з *j* О. О. Потебня зазначив: «Час появи подвоєння не пізніше XV ст.; у кінці цього століття в західноруській грамоті знаходимо **иллиничы**» [344, с. 131]. Акання в південновеликоруських говорах виникло не пізніше кінця XIV ст. [там же, с. 60], а екання, якщо брати до уваги початок цього процесу, – не пізніше XIII ст. [там же, с. 66]. Іноді О. О. Потебня вказує на століття, з якого, на його думку, почала відбуватися певна фонетична зміна. Так, початком переходу *e* в *o* в північновеликоруських говорах є XIII ст. [там же, с. 77]. Лише в окремих випадках О. О. Потебня наважується давати більш точну абсолютну хронологію. Зокрема, він робить висновок, що сучасні форми другого повноголосся в північновеликоруських говорах можна датувати XIV – XV ст. [352, с. 97]. Це твердження було аргументоване численними посиланнями на писемні пам'ятки XI – XV століть [там же, с. 97–103].

Часто О. О. Потебня вагався в датуванні того чи іншого фонетичного явища (процесу) і прямо вказував на це. Наприклад, розглядаючи перехід *e* > *o* під наголосом у південновеликоруському наріччі, він зазначав: «Часу, коли почався цей перехід, визначити не можемо» [344, с. 65]. Причина – наявність лише порівняно пізніх писемних пам'яток з відповідних територій. І все ж

О. О. Потебня намагається хоча б приблизно хронологізувати перехід *e* > *o* в південновеликоруському наріччі: «Безсумнівно тільки, що він, з одного боку, набагато новіший за поділ великоруської мови, а з другого, що він старіший за половину XVI ст.» [там же]. Якщо взяти до уваги, що, згідно з потебнянською концепцією східнослов'янського глотогенезу, «великоруська мова» розпалася на північновеликоруське та південновеликоруське наріччя не пізніше початку XIII ст. [там же, с. 138], то можна окреслити досить широкі хронологічні межі: початок XIII ст. – середина XVI ст. На великі труднощі у визначенні часу занепаду редукованих поряд з О. О. Потебнею [там же, с. 93] вказували М. О. Колосов [245, с. 87] і П. Г. Житецький [169, с. 66].

Треба відзначали, що в 20-і – 60-і рр. XIX ст. було зроблено ряд спроб установлення відносної хронології фонетичних явищ (за «колінами» родовідного дерева) [26, с. 30–31; 24, с. 56]. Звернення до праць учених Харківської школи показує подальше вдосконалення методики відносної хронологізації¹³ (остання полягала насамперед у визначенні часової послідовності фонетичних змін). Так, О. О. Потебня, а слідом за ним П. Г. Житецький і М. О. Колосов розробляли твердження про те, що подовженню та подальшій дифтонгізації *o*, *e* в нових закритих складах в українській мові передував занепад редукованих голосних [345, с. 12, 35–36; 352, с. 49–51; 169, с. 108–109; 244, с. 107–108, 261]¹⁴. На думку М. О. Колосова, перехід *ě* > *i* виник раніше тих змін в українському вокалізмі, які були пов'язані з якістю складу або з наголосом. Це стосується, зокрема, якісних змін *o*, *e* в нових закритих складах [244, с. 29].

Складність лінгвістичних завдань, які прагнули розв'язати вчені Харківської школи, призводила їх до невмотивованих визначень часової

¹³ На властиве О. О. Потебні прагнення до встановлення відносної хронології окремих явищ указують історіографи мовознавства [319, с. 107]. Необхідно відзначити, що відносну хронологію вчені Харківської школи дають лише в окремих випадках. Перевага абсолютної хронологізації в їхніх студіях пов'язана з недостатньою розробленістю методики встановлення відносної хронології.

¹⁴ У розгляді зв'язку цих явищ у працях О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького є й розбіжності, які тут видаються неістотними.

послідовності звукових змін. Так, розглядаючи збіг голосних *ы*, *і* в «середньому» *и*, М. О. Колосов висловив припущення, що спочатку відбувся перехід *ы* > *и*, а потім зміна *і* > *и*. Оскільки, за М. О. Колосовим, перехід *і* > *и* був зумовлений необхідністю відрізнити споконвічний *і* від *и*, що виник з *ě*, зміна *ě* > *і* передувала переходу *і* > *и*. Отже, учений установлює відносну хронологію трьох фонетичних процесів: 1) *ы* > *и*; 2) *ě* > *і*; 3) *і* > *и*. При тому зауважимо, що М. О. Колосов спирався виключно на сучасні діалектні дані [там же, с. 91–92].

Подібні реконструкції не були достатньо вмотивованими і в інших випадках. Так, О. О. Потебня встановлює відносну хронологію ряду «ослаблень» приголосних в історії української мови: на думку вченого, спірантизація проривного *z* відбулася до переходу *в* і *л* в *ў* та появи дієслівних форм без *m* у 3-й особі теперішнього часу [344, с. 140]. Проте ніяких аргументів О. О. Потебня не наводить. Те ж саме можна сказати про відносну хронологію занепаду редукованих і виникнення повноголосся в інтерпретації П. Г. Житецького. На його думку, повноголосся сформувалося в спільноруській прамові слідом за занепадом редукованих: воно є наслідком цього процесу. Пояснюючи це твердження, П. Г. Житецький звертається до тенденції відновлення вокалізму, ослабленого занепадом редукованих [169, с. 63–64]. Схематизм і абстрактність такої інтерпретації викликали негативну оцінку з боку О. О. Потебні та М. О. Колосова [352, с. 44–45; 244, с. 261].

В історико-фонетичних студіях учених Харківської школи зроблено також окремі спроби синхронізації фонетичних явищ (процесів) минулого. Так, О. О. Потебня визначає часову співвідносність спірантизації проривного *z* і виникнення форм типу **мозку** в українській мові. На його думку, ці зміни відбулися одночасно, і критерієм є легкість-важкість вимови: сполучення **zh** є ще більш важким для вимови, ніж **zk** [345, с. 71].

При датуванні деяких фонетичних явищ учені школи поєднують абсолютну й відносну хронологію. Прикладом такого поєднання може служити

датування О. О. Потебнею спірантизації проривного *z* в українській мові. Відзначивши в написі на чарі Володимира Давидовича Чернігівського (1151 р.) форму **осподаря**, учений зауважує, що в ній міг занепадати лише початковий фрикативний приголосний, а зміна проривного *z* у фрикативний «почалася, звичайно, задовго до цього занепаду» [344, с. 133].

Сформульовані І. О. Бодуеном де Куртене в праці «Некоторые общие замечания о языковедении и языке» (1871) принципи відносної хронології [36, т. 1, с. 67–68] ураховували досягнення сучасників, у тому числі й О. О. Потебні.

Значним був внесок учених Харківської школи в розробку проблеми розрізнення архаїзмів і інновацій у фонетичних системах східнослов'янських мов. Конкретно-історичний підхід до мовних явищ із широким використанням матеріалу як давніх писемних пам'яток, так і сучасних діалектів у багатьох випадках дозволяв одержати надійні результати, що стали надбанням мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Водночас у розв'язанні зазначеної проблеми вченими Харківської школи певною мірою відбилася й обмеженість принципу історизму. Так, М. О. Колосов, відстоюючи твердження про первинність початкового старослов'янського звукосполучення *je* відносно східнослов'янського голосного *o* (ст.-сл. **~лень** – укр. і рос. **олень**), аргументує це, зокрема, тим, що початкове *je* властиве всім південно- та західнослов'янським мовам. Учений відзначав, що всі слов'янські мови, крім східнослов'янських, мають у ряді слів початкове *je*. Отже, *je*, як риса більшого поширення, є архаїзмом, а *o* – інновацією [245, с. 15–16].

О. О. Потебня оцінив цей аргумент негативно. Він зазначив, що не завжди східнослов'янському *o* на початку того самого слова відповідає *je* в мовах південних і західних слов'ян. Зокрема, початковий *o* представлено не тільки в рос. і укр. **омела**, а й у відповідних словенських (**oméla**) і сербських (**омела**) словах; у чеській мові поряд з формою **jeseň** є також **oseň** [352, с. 22]. «Важливість цих відхилень, – писав О. О. Потебня, – мусить бути сумірною з

тим, що й усіх слів з початковим $\sim = \mathbf{o}$ навряд чи набереться два десятки» [там же].

Друге заперечення О. О. Потебні має методологічний характер: «Припустивши, що дійсно тільки руська мова має $\mathbf{o} = \sim$ (**олень** = **~лень**), чи зобов'язані ми з цього виводити, що \mathbf{o} з \sim ?» [там же]. Залишивши це питання без відповіді, О. О. Потебня відзначив, що до «подібних питань» він буде звертатися, розглядаючи історію повноголосся [там же]. Це зауваження вченого свідчить про те, що він інтерпретував проблему розрізнення архаїзмів і інновацій у споріднених мовах на основі врахування поширення тієї або іншої мовної особливості як такої, що має методологічний характер. Звернення до потебнянської гіпотези генезису повноголосся підтверджує правомірність цього висновку. Розглянувши різні трактування історії цього явища, О. О. Потебня пояснив схильність деяких учених виводити повноголосні форми з неповноголосних «звичкою до способу виведення від більшості» [там же, с. 115]. Зокрема, російській повноголосній формі **город** відповідають форми з голосними тільки після плавного приголосного: ст.-сл. **ǫ̀д̀а̀а̀у̀**, блг. **градът**, сrb. **град**, словен. **grad**, ч. **hrad**, п. **gród**, в.-луж. **hród**, н.-луж. **grod** [там же]. Проте це, за О. О. Потебнею, зовсім не свідчить про первинність неповноголосних форм. На його думку, «виведення від більшості... може дати тільки сумнівний результат, тому що не позбавлене ймовірності й те, що одне наріччя зберегло ознаку, втрачену всіма іншими» [там же, с. 116].

Певна обмеженість історичного підходу вчених Харківської школи до мовних явищ у процесі їх хронологізації відбилася в значній архаїзації архетипів, у намаганні давати якомога більш давню хронологію фонетичних законів.

З погляду М. О. Колосова, спільноруська мова містить у собі, як у зародку, не тільки спільні майбутні риси близькоспоріднених східнослов'янських мов, а й специфічні (в тому числі діалектні) особливості, наприклад, акання [244, с. 56]. Це твердження пов'язане з ідеєю поступовості розвитку. Так, у зв'язку з

виникненням акання М. О. Колосов писав: «Можливо, що ненаголошене *o* не відразу перейшло в чисте *a*, а мало-помалу нахилиючись до цього останнього звука» [там же, с. 60].

Близьку думку висловлював П. Г. Житецький, який був упевнений, що практично для всіх сучасних фонетичних явищ у спільноруській прамові можна виділити «зачаткові елементи, які служать основою для розвитку більш пізніх типових особливостей, що характеризують окремі наріччя» [169, с. 260].

Прикладом значної архаїзації фонетичних фактів у П. Г. Житецького може служити дослідження занепаду редукованих: він відбувся ще в спільноруській прамові раннього періоду, до виникнення в східних слов'ян писемності. Це твердження П. Г. Житецький аргументував, зокрема, посиланням на свідчення найдавніших писемних пам'яток (XI ст.): в них літери *ъ*, *ь* або замінюються на *o*, *e*, або зникають, або змішуються [там же, с. 59].

Неаргументованість твердження про ранній занепад редукованих доводив О. О. Потебня, відзначаючи, зокрема, майже цілковиту правильність уживання літер *ъ* і *ь* у сполученнях з плавними приголосними в Галицькому євангелії 1144 р. П. Г. Житецький правильно дає відносну хронологію занепаду редукованих і дифтонгізації *o*, *e* в нових закритих складах (слідуючи за О. О. Потебнею), але, оскільки абсолютну хронологію занепаду редукованих П. Г. Житецький визначає помилково, абсолютну хронологію процесу дифтонгізації *o*, *e* він дає також неправильно [352, с. 44–47; 360, с. 47]. Для доказу спільноруського характеру подовження цих голосних необхідно виявити «сліди подовження» *o*, *e* не тільки в сучасній українській мові, а й у російській і білоруській [352, с. 46–47].

Аналіз показує, що значна архаїзація процесу подовження та дифтонгізації *o*, *e* певною мірою суперечила теоретичним настановам П. Г. Житецького, який підкреслював необхідність конкретно-історичного підходу до мовних явищ: «На тій підставі, що ті або інші звукові особливості існували в давньочеському або в давньосербському наріччі, не завжди можна... з повною впевненістю

стверджувати, що вони існували й у давньоруському. З іншого боку, ізолюючи спільні елементи кількох мов в одну штучну групу, легко втратити індивідуальний паросток живої справжньої мови...» [169, с. 261].

Твердження про давній час занепаду редукованих і дифтонгізації *o*, *e* в нових закритих вкладах критикував і М. О. Колосов. Посилання П. Г. Житецького на форми типу **пръвыи, пръстенъ**, які нібито свідчать про те, що занепад редукованих «початком своїм сягає в доісторичну праруську давнину» [там же, с. 113–114], видається М. О. Колосову непереконливим. Зазначених форм, за М. О. Колосовим, не було ні в старослов'янській, ні в давньоруській мові: очевидно, П. Г. Житецький спирався на відомий словник Ф. Міклошича [540], де подібні форми наведено без розрізнення **ъ**, **ь** у сполученнях з **р**, **л**; отже, вони є штучними. М. О. Колосов відзначає, що в словнику О. Х. Востокова [95] представлені «справжні старослов'янські форми: **пръвыи, пръстенъ**» [244, с. 9]. Щодо форми **тънькъ**, то вона вживається в пам'ятках «сербського письма», притому переважно пізніх, з характерним для них змішанням **ъ** і **ь** [там же]. Оскільки занепад редукованих – порівняно пізніє явище, неаргументованим є й твердження про «доісторичну давність» дифтонгізації *o*, *e* [там же, с. 261].

Деякі фонетичні архетипи в студіях учених Харківської школи мають позачасовий і просторово не закріплений характер. Це стосується частини архетипів у складі фонетичних законів, які реконструював для спільноруської прамови М. О. Колосов: переходу *ě* в *e*, взаємозаміни звуків *y* та *v*, переходу напружених редукованих в *o* та *e*. М. О. Колосов сам відзначає, що це явища різночасні й різної локалізації, але в той же час вважає за можливе інтерпретувати їх як спільноруські [245, с. 14–15]. Водночас М. О. Колосов розглядає, наприклад, перехід напружених редукованих в *o* та *e* як «руську» та «великоруську» особливість [там же, с. 14–15, 38–40]. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що терміни *руський* і *великоруський* М. О. Колосов уживає недостатньо чітко та диференційовано, і це відбито в назві його праці

«Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие», де висвітлено історію зазначених мовних явищ.

Неправомірне розширення кола фонетичних архетипів спільноруської прамови в М. О. Колосова викликало негативну оцінку О. О. Потебні [352, с. 3, 14]. Унаслідок цього М. О. Колосов частково змінив свою позицію: взаємозаміну *у* та *ѵ* він став розглядати як стару, але не спільноруську рису [244, с. 86].

Актуальною була й критика В. Ягича: найбільш істотний недолік зазначеної книжки М. О. Колосова [245] В. Ягич убачав у тому, що в цій праці не враховано локалізацію писемних пам'яток і висновки, зроблені на матеріалі кількох пам'яток, поширено на весь східнослов'янський мовний терен [505, с. 8].

Одним з важливих результатів наукової творчості О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького є удосконалення такого засобу історичного пізнання, як прийом генетичного обертання, тобто перетворення просторових відношень у часову послідовність. Так, О. О. Потебня та П. Г. Житецький реконструюють проміжні дифтонги в процесі переходу *о*, *е* в *і* саме тому, що дифтонги наявні в сучасних північних (поліських) говорах української мови; отже, у них законсервовано етап дифтонгізації, який у минулому пережили всі українські говори (у концепції П. Г. Житецького – спільноруська прामова в цілому).

- 1. Назвіть причини критики М. М. Соколовим досліджень О. О. Потебні.*
- 2. Як О. О. Потебня визначав сутність поняття «розвиток мови»?*
- 3. З погляду вчених Харківської школи, чи можливе застосування принципу історизму в синхронії?*
- 4. У чому полягає сутність теорії двох періодів розвитку мови?*
- 5. Назвіть основні закономірності розвитку мови (з погляду вчених Харківської лінгвістичної школи).*

6. Які джерела вивчення історії мови викликали критичне ставлення вчених Харківської школи?

7. Схарактеризуйте ідеї П. Г. Житецького щодо зв'язку порівняльного та історичного методів у дослідженнях з історії мови.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Хто завдав теорії «двох періодів» мовного розвитку вирішального удару?

- а) М. О. Колосов;
- б) П. Г. Житецький;
- в) О. О. Потебня;
- г) І. І. Срезневський.

2. Які закономірності розвитку мови виділяли вчені Харківської лінгвістичної школи?

- а) безперервність;
- б) поступовість;
- в) наступність;
- г) закон економії.

3. Який учений Харківської школи першим обґрунтував тезу про те, що принцип історизму є провідним для пізнання історії мови?

- а) М. О. Колосов;
- б) П. Г. Житецький;
- в) О. О. Потебня;
- г) О. О. Шахматов.

4. Який термін було застосовано О. О. Потебнею для визначення сучасного стану мови?

- а) синхронія;
- б) статика;
- в) синтаксис;

г) панхронія.

5. Термін, який О. О. Потебня використовував для визначення історії мови:

а) динаміка;

б) етимологія;

в) діахронія;

г) розвиток.

6. Пріоритетним джерелом вивчення історії мови вчені Харківської школи вважали:

а) мовні факти з художньої літератури;

б) сучасні діалектні дані;

в) матеріал давніх писемних пам'яток;

г) свідчення фольклорних текстів.

7. Рівень мовної системи, який було найдокладніше досліджено в студіях учених Харківської лінгвістичної школи:

а) синтаксичний;

б) лексичний;

в) фонетичний;

г) морфологічний.

8. Які з наведених нижче фонетичних явищ було всебічно досліджено в студіях учених Харківської школи?

а) занепад редукованих;

б) третя палаталізація задньоязикових приголосних;

в) монофтонгізація дифтонгів у праслов'янській мові;

г) групофонемі.

9. Характер реконструкції архетипів та фонетичних законів, який домінував у студіях учених Харківської школи:

а) проспективний;

б) ретроспективний;

в) прогресивний;

г) регресивний.

10. Термін «друге повноголосся» належить:

а) М. О. Колосову;

б) П. Г. Житецькому;

в) О. О. Потебні;

г) О. О. Шахматову.

Рекомендована література

49. Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX – XX вв. : из истории лингвистических учений / Будагов Р. А. – М. : Наука, 1988. – 320 с.

49а. Глущенко В. А. О. О. Потебня про «два періоди» розвитку мови / Глущенко В. А. // Діахронічне, типологічне і контрастивне дослідження германських, романських і слов'янських мов (семантика і словотвір) : матеріали міжнародної наукової конференції (24–25 квітня 2001 р.) – Донецьк : ДонНУ, 2001. – С. 45–50.

169. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / Житецкий П. И. – К., 1876. – IV, 376 с.

238. Колесов В. В. Сравнительно-исторический метод в трудах А. А. Потебни / Колесов В. В. // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 25–39.

241. Колосов М. А. Загадочные звуки в истории русского языка / Колосов М. А. – Варшава, 1877. – 45 с.

244. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка / Колосов М. А. – Варшава, 1878. – X, 270 с.

245. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие / Колосов М. А. – Варшава, 1872. – 192 с.

344. Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий / Потебня А. А. – Воронеж, 1866. – 156, III с.

345. Потебня А. А. Заметки о малорусском наречии / Потебня А. А. – Воронеж, 1871. – 134 с.

346. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Потебня А. А. – 3-е изд. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.

348. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Потебня А. А. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – 406 с.

349. Потебня А. А. Из записок по теории словесности (Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое) / Потебня А. А. – Харьков : М. В. Потебня, 1905. – 649 с.

351. Потебня А. А. История русского языка: Лекции, читанные в 1882–3 ак. г. в Харьковском ун-те [Публикация С. Ф. Самойленко] / Потебня А. А. // Потебнянські читання / відп. ред. Г. П. Їжакевич. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 119–168.

352. Потебня А. А. К истории звуков русского языка / Потебня А. А. – Воронеж, 1876. – Ч. 1. – VI, 243 с.

353. Потебня А. А. К истории звуков русского языка : Этимологические и другие заметки / Потебня А. А. – Варшава, 1880. – Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.

356. Потебня А. А. Мысль и язык / Потебня А. А. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.

360. Потебня А. А. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия» / Потебня А. А. – К., 1876. – СПб., 1878. – 76 с.

444. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня / Франчук В. Ю. / відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1985. – 168 с.

§ 2. Принцип причиновості

У працях учених Харківської школи міститься ряд висловлювань, які свідчать про глибоке розуміння важливості врахування в дослідженнях з історії мови принципу причиновості. Наполегливий пошук причин фонетичних змін, як буде показано нижче, є однією з найхарактерніших методологічних особливостей студій О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького.

У загальному плані продовжував зберігати актуальність здійснений І. І. Срезневським розподіл причин змін у мові на зовнішні і внутрішні зі ствердженням пріоритету останніх [26, с. 31–32; 24, с. 58]. На пріоритетний характер внутрішніх причин мовних змін вказував, зокрема, М. О. Колосов [244, с. 266].

На матеріалі історичної фонетики східнослов'янських мов це твердження докладно розробляв О. О. Потебня. Він підкреслював, що навіть «найдрібніші звукові особливості не піддаються ніяким впливам, крім літературних» [344, с. 11]. О. О. Потебня підтверджує це діалектним матеріалом тогочасної української мови: у деяких говорах сіл Харківської губернії (за умов загальної «чистоти» української мови та віддаленості цих сіл від російських) у 3-й особі однини дієслів теперішнього часу представлено твердий *т*, а не м'який *т'*, як у більшості українських говорів. У цій діалектній особливості О. О. Потебня бачить «ознаку задніпровського наріччя, яку впродовж більше двох століть зберігають переселенці з-за Дніпра, які серед однорідного населення говорять *тъ*» [там же].

На думку О. О. Потебні, ті або інші фонетичні особливості «можна пояснювати стороннім впливом», тобто мовною взаємодією, але звертатися до цього чинника слід «тільки в крайніх випадках, коли всі інші пояснення є непридатними» [там же, с. 48]. Зокрема, у східнослов'янських мовах є слова з неповноголоссям типу рос. **благо** «багато, небагато, добре, погано», **благой** «худий, бридкий, пустотливий, неспокійний», **блажь** «пустота, дурниця», укр. **благий**, **благенький** «пустий». Жодного з цих значень немає в ст.-сл. **áěàãî**,

áèàáú. Звідси зроблено висновок, що це споконвічні східнослов'янські форми: «Малоймовірно, щоб чужу форму, рівносильну народній, було запозичено в тих випадках, коли народне значення, яке зберігається в слові, так відрізняється від церковнослов'янського» [там же, с. 48–49].

Допускає О. О. Потебня й можливість паралельного розвитку явищ у споріднених мовах. «З однакових засад у відокремлених одне від одного наріччях, – писав він, – виникають вельми подібні явища, причому дуже важко допустити взаємний вплив цих наріч» [353, с. 30].

У цьому плані викликає інтерес зауваження П. Г. Житецького про пріоритет внутрішніх причин розвитку фонетичних і граматичних явищ української мови: «Звуки та форми малоруського наріччя настільки своєрідні, що про польський вплив на ті та інші не може бути й мови» [171, с. 26].

На пріоритетний характер внутрішніх причин фонетичних змін в історії української мови вказував і М. О. Колосов. Щодо «чужих впливів», то вони, якщо й мали місце, не внесли в українську фонетичну систему нічого, що порушило б її цілісність [244, с. 266]. Показово, що в поясненні зміни напружених редукованих в *о*, *е* в історії російської мови М. О. Колосов переходить від зовнішніх причин (кліматичні умови) до внутрішніх (дисиміляція) [245, с. 44–45; 244, с. 115].

Характерно, що припущення О. О. Потебні про запозичення білоруськими говорами з українських у XV – XVII ст. африкати *дж* і подовжених приголосних на місці сполучень «приголосний + *ј*» [344, с. 55] викликало критичні зауваження П. Г. Житецького: оскільки, на його думку, білоруська мова «щодо звучності приголосних» більш близька до української, ніж до російської, зазначені фонетичні явища є для неї органічними (тобто причини їх виникнення полягають у самій фонетичній системі), і немає підстав розглядати їх як запозичені [169, с. 213–214].

Лише в деяких випадках учені школи звертаються до пояснень фонетичних змін зовнішніми причинами. Так, М. О. Колосов допускав, що в частині говорів

російської мови акання могло виникнути не як закономірний наслідок внутрішнього розвитку фонетичної системи, а під впливом акаючих російських говорів [244, с. 56–57].

Звернувшись до питання загальної причини фонетичних змін, О. О. Потебня відзначив: «Щодо причини занепаду звуків, то звуки зазнають зміни, руйнування лише тоді, коли пов'язане з ними значення втрачає свою важливість для думки» [344, с. 20]. При цьому «відмінність напрямків, за якими йде занепад звуків у різних мовах, потребує фізіологічного пояснення» [там же, с. 21]; отже, у фонетичних змінах кожна мова йде своїм шляхом, і причини цього – фізіологічні. Даючи причинові пояснення, О. О. Потебня вказував на необхідність розуміти під поясненням «не встановлення звукових рядів, а показ їх відповідності напрямкам у зміні органів і умовам цих змін» [353, с. 19].

Новаторський характер мало й протиставлення О. О. Потебнею [352, с. 179–181] і М. О. Колосовим [244, с. 17, 27] причин, пов'язаних з функціями звуків у мові, і «механічних» причин (причини першого типу М. О. Колосов називає етимологічними, а другого – звуковими, або фонетичними). Фонетичні зміни, зумовлені «механічними» причинами, «підлягають віданню однієї фонетики, тому що не мали й не мають ніякої окремої функції, ніякого наочного відношення до окремих форм, у яких зустрічаються, і знаменні лише у відношенні до дуже загальних, важко визначуваних цілей мови» [352, с. 180]. Серед «механічних» причин змін голосних звуків О. О. Потебня називає вплив наголосу, позицію, якість складу (відкритий, закритий), якість наступного приголосного, його опущення [там же, с. 179–180].

У свою чергу, «механічні» причини зумовлені прагненням до «зручності вимови» [там же, с. 180]. Дією цього чинника пояснено, зокрема, явища асиміляції, дисиміляції та епентези приголосних [353, с. 34].

На намагання носіїв мови полегшити вимову як на причину фонетичних змін, що діє в мовленнєвому потоці, вказував і П. Г. Житецький [169, с. 157].

Отже, з погляду вчених Харківської школи, внутрішні причини фонетичних змін (законів) в історії тієї або іншої мови мають фізіологічний характер і зумовлені таким чинником, як прагнення до зручності вимови. Цей чинник як загальна причина фонетичних змін¹⁵ зумовлює часткові причини, що діють у мовленнєвому потоці. Звідси пошук причин звукових змін у фонетичному оточенні, у позиційній зумовленості.

Конкретно це відбито в різноманітних інтерпретаціях фонетичних змін, які в трактуванні О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького мають синтагматичний характер.

Так, досліджуючи неперехідне пом'якшення задньоязикових приголосних у говорах російської мови (*ноге, ноги, о волке, волки, о слухе, слухи, пекёшь і пекешь, толька, чайкю* і под.), О. О. Потебня відзначає: «Глибоко-гортанна вимова звуків *г, к, х* (що було причиною того, що звуки ці, сполучаючись із йотою або м'якою голосною, переходили в шиплячі або свистячі) близько XIV ст. стала змінюватися у вимову більш піднебінну, яка робить можливим безпосереднє сполучення гортанних з м'якими голосними» [344, с. 67]. Отже, в інтерпретації О. О. Потебні первісне місце творення *г, к, х* було причиною неможливості неперехідного пом'якшення цих приголосних; під впливом наступного *ј* і голосних переднього ряду ще в праслов'янській мові вони зазнавали перехідного пом'якшення, змінюючи місце творення, тобто стаючи зубними (свистячі) або передньопіднебінними (шиплячі). У російських говорах *г, к, х* стали пересуватися ближче до передньої зони ротової порожнини, і це (що впливає з логіки викладу, хоча представлене імпліцитно) стало причиною неперехідного пом'якшення.

Причиною подовження приголосних в українських формах типу *життя* виступає вплив наступного *ј*. Тут «*ј* уподібноло собі попередню приголосну, зробивши її піднебінною, а потім само під її впливом перетворилося в таку *ж*» [345, с. 75]. Необхідно відзначити, що О. О. Потебня пише про взаємну зміну

¹⁵ Як відзначають дослідники, пошук єдиної універсальної причини фонетичних змін був характерний для більшості мовознавців XIX ст. – початку XX ст. [342, с. 165].

сусідніх звуків у межах складу. Важливість такого пояснення підкреслює В. В. Колесов: у випадку йотації йдеться не про поглинання одного звука іншим, як було прийнято вважати в часи О. О. Потебні, а про взаємну зміну обох сусідніх звуків у складі [238, с. 27].

Проте причини фонетичних змін діють не лише в межах складу: однією з причин переходу редукованих **ѣ**, **ь** у голосні повного творення **о**, **е**, за О. О. Потебнею, було зникнення або ослаблення слабких редукованих у наступних складах [344, с. 93; 345, с. 14; 352, с. 51].

Напружений пошук причин фонетичних змін у мовленнєвому потоці характеризує наукову творчість М. О. Колосова. Вони для дослідника часто залишаються неясними, що відзначає сам М. О. Колосов, наприклад, стосовно східнослов'янського переходу **е** в **о** [244, с. 81, 84], зміни **о** в **у** в говорах східнослов'янських мов [там же, с. 101–104], переходу **ѣ** в **е** та **і** в північновеликоруських говорах [там же, с. 27]. У зв'язку з цим М. О. Колосов зазначав, що фонетичні причини «виявляються нерідко безпідставними через багато фактів тієї самої категорії, що не підходять під вигаданий закон» [242, с. 8].

Синтагматичні чинники зміни українських приголосних докладно розглядає П. Г. Житецький. Він виділяє нові групи приголосних, що виникли внаслідок занепаду редукованих, і на багатому матеріалі аналізує відповідні процеси [169]. Висновки, до яких прийшов учений, було зроблено на основі аналізу початкових, серединних та кінцевих сполучень приголосних, виділених шляхом вибірки з рукописного словника П. П. Білецького-Носенка¹⁶. Такий синтагматичний аналіз консонантизму української мови був здійснений уперше.

На розумінні синтагматичного характеру фонетичних змін (законів) побудована критика О. О. Потебнею деяких причинових пояснень. Так, відзначивши, що за пануючою думкою старослов'янські сполучення **шт**, **жд**

¹⁶ Словник було видано значно пізніше [29].

пояснюють метатезою звуків у сполученнях *тш* (=ч), *дж*¹⁷, учений показав незадовільність цього пояснення з трьох причин: 1) у слов'янських мовах метатеза звуків є окремим випадком, винятком; 2) ч, дж – цілісні, нероздільні звуки, а не звукосполучення; 3) метатеза приголосних, якби вона тут відбулася, не відповідала би прагненню до зручності вимови [353, с. 45].

Погоджуючись із М. Андрієвським у тому, що перехід *о*, *е* в *і* в історії української мови можна пояснити «евфонічними» причинами, О. О. Потебня водночас вважає помилковою ту інтерпретацію, яку представлено в статті М. Андрієвського. На думку останнього, вплив наступного приголосного на *е* (у закритому складі) спричинився до звуження ротової порожнини *і*, як наслідок, до переходу *е* > *і*. О. О. Потебня зазначив: якщо б це було так, то будь-який голосний закритого складу мав би перейти в *і* [361, с. 77–78].

Учений наполягав на необхідності конкретно-історичного розгляду причин фонетичних змін. Так, з приводу історії редукованих голосних О. О. Потебня писав, що «слід, звичайно, приймати, усупереч, наприклад, п. Максимовичу, що глухі голосні можуть створювати склад і що тлумачення про зручність або незручність, красоту або потворність подібної вимови, ґрунтуючись на звичках сучасної мови, є абсолютно безплідним» [там же, с. 77].

У практиці своїх досліджень учені Харківської школи намагалися чітко розрізнявати категорії *причина* та *умова* і відрізняти причини фонетичних законів від тих умов, за яких ці закони здійснювалися. Так, О. О. Потебня відзначав, що м'якість приголосних *ц'* і *ч'* є необхідною умовою виникнення північновеликоруського цокання, але не є причиною цього явища, про що свідчить брак цокання в українській мові [344, с. 85]. М. О. Колосов підкреслював, що різноманітність умов переходу *е* в *о* в північновеликоруському наріччі перешкоджає визначенню загальної причини цього переходу [244, с. 79].

Праці О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького дають чимало прикладів урахування різноманітних умов, за яких відбувалися ті чи інші

¹⁷ Цієї точки зору дотримувався, зокрема, М. О. Колосов [245, с. 46; 242, с. 18].

фонетичні зміни. Так, перехід *e* в *o* (*ě*) в південновеликоруському наріччі «має передумовою м'якість і наголошеність цього *ě* і твердість наступного складу» [344, с. 66].

Актуальним було й звернення до умов дії фонетичних законів, які відбувалися в історії різних слов'янських мов. Так, О. О. Потебня та М. О. Колосов відзначали подібність і відмінність умов українського переходу *o*, *e* в *i* в нових закритих складах (через систему дифтонгів і монофтонгів) і польської зміни *o* > *u*, чеської *o* > *ī*, кашубської *o* > *uo*, *oe* [там же, с. 103–104; 244, с. 55], різні умови переходу *e* > *o* в східнослов'янських і в польській мовах, виникнення акання в південновеликоруському наріччі та в словенській мові [244, с. 82, 105–106]. Таким чином, пошук ученими Харківської школи умов фонетичних змін сприяв поглибленню синтагматичного аспекту вивчення фонетичних систем східнослов'янських мов у їхній історії.

У цьому плані можна відзначити принциповий характер критичних зауважень О. О. Потебні на книжку О. І. Соболевського «Очерки из истории русского языка» [403]: автор книжки не враховує можливих відмінностей в умовах протікання фонетичних процесів у різних українських і російських говорах. О. О. Потебня підкреслює, що умови необхідно вивчати всебічно, до дрібниць, тому що пізнання фонетичного закону залежить від знання повноти умов [359, с. 5]¹⁸.

Водночас необхідно відзначити, що намагання вчених Харківської школи шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні викликало те, що пояснення багатьох фонетичних законів було зведено саме до встановлення фонетичних умов [26, с. 75].

На думку М. М. Соколова, в О. О. Потебні «не можна шукати того точного ставлення до фонетичного закону, яке є одним з головних надбань нової

¹⁸ Важливість тверджень, які містяться в рецензії О. О. Потебні на працю О. І. Соболевського (у тому числі й методологічного характеру), сприяла тому, що ця рецензія, не надрукована за життя О. О. Потебні, була видана з ініціативи молодого О. О. Шахматова, який у той час робив перші кроки як діяч Академії наук [див. 442, с. 39–41; 445, с. 193].

лінгвістичної школи» [405, с. 353]¹⁹. Більше того: «Судячи з його (О. О. Потебні – В. Г., А. О.) праць, кожна форма в мові живе самостійно» [там же].

Чи мав М. М. Соколов підстави для такого висновку? Звернемося до рецензії П. Ф. Фортунатова на статтю О. О. Потебні «Этимологические заметки. Начальные сочетания *лы-*, *ры-*, *лу-*, *ру-* = основным **ал*, **ар*»²⁰.

П. Ф. Фортунатов вважає, що О. О. Потебні не вдалося показати закономірність виникнення початкових *лы-*, *ры-* в слов'янських мовах з **ал*, **ар*: стаття О. О. Потебні «перш за все викликає запитання, які автор залишає без відповіді: як пояснює п. Потебня поступовий процес утворення початкових слов'янських *лы-*, *ры-* з *ал*, *ар*, як дивиться він на появу *у* (тобто спільнослов'янського дифтонга *ou*) у цих *лу-*, *ру-* з *ал*, *ар*?» [433, с. 33–34]. Отже, на думку П. Ф. Фортунатова, у зображенні О. О. Потебні слов'янський перехід *a > u*, *у* в цілому виступає як невмотивований.

Далі П. Ф. Фортунатов відзначає, що в статті О. О. Потебні «читає знаходить тільки окремі слова, у яких п. Потебня вважає за можливе пояснювати початкові *лы-*, *ры-*, *лу-*, *ру-* з *ал*, *ар*» [там же, с. 34]. Ті пояснення, які О. О. Потебня дає фонетичним переходам, що, на його думку, відбулися в окремих словах, П. Ф. Фортунатов вважає непереконливими: переходи виступають як фонетично незакономірні, довільні, причому О. О. Потебня віддає перевагу складним поясненням. Так, за П. Ф. Фортунатовим, «зовсім загадковим» у трактуванні О. О. Потебні виступає «утворення **луна*, *лунка* з

¹⁹ Під останньою М. М. Соколов розумів, як ми відзначили вище, молодогограматиків, а серед російських мовознавців перш за все П. Ф. Фортунатова та І. О. Бодуена де Куртене.

²⁰ Статтю було вміщено в 1-му номері журналу «Русский филологический вестник», який вийшов у 1879 р. (с. 75–91). Згодом вона побачила світ як початок 2-ї частини праці О. О. Потебні «К истории звуков русского языка» [353, с. 1–11]. Далі ми посилаємося на це видання. Рецензію П. Ф. Фортунатова було опубліковано того ж 1879 р. У цей час П. Ф. Фортунатов, якому минув 31 рік, був уже досвідченим ученим, що висунув ряд сміливих і оригінальних ідей, які згодом склали основу мовознавчих поглядів його учнів, лінгвістів Московської школи [23, с. 28–30]. Ці ідеї були висловлені П. Ф. Фортунатовим у його лекційних курсах, які він читав з січня 1876 р., і в магістерській дисертації [439]. Рецензію П. Ф. Фортунатова згадує дослідниця наукової творчості О. О. Потебні В. Ю. Франчук [443, с. 83].

гаданої основи **arna*, яка до того ж невідома з інших мов» [там же]²¹. Далі П. Ф. Фортунатов запитує: «Які *проміжні форми* (виділено нами – В. Г., А. О.) допускає тут п. Потебня і на якій підставі?» [там же]. П. Ф. Фортунатов переконаний, що тут необхідно визнати за краще більш просте та фонетично закономірне пояснення: «Ми не розуміємо й того, чому цьому сміливому поясненню необхідно віддати перевагу *над правильним у фонетичному відношенні* (виділено нами – В. Г., А. О.) і ясним за значенням зіставленням слова *лунка* з відомим коренем *lu, lû* «різати, рвати» [там же]. Непереконливим видається П. Ф. Фортунатову й посилання О. О. Потебні на слово *воронка*²²: «п. Потебня посилається на «подібне за значенням» (?) *воронка*, але якщо б навіть його міркування щодо останнього слова були правильні (а первісна тотожність цього **varna* зі слов'янським *рана* є сумнівною), вони не доводили б усе-таки походження *лунка* з **arna*» [там же]²³.

Отже, звернення до рецензії П. Ф. Фортунатова показує, що він бачив істотну ваду дослідження О. О. Потебні у відсутності точного застосування фонетичних законів. Дійсно, аналіз етимологічних розвідок О. О. Потебні, здійснених на матеріалі індоєвропейських мов, підтверджує це.

У чому ж причина? Вище ми наводили тезу О. О. Потебні про те, що «звуки зазнають зміни, руйнування лише тоді, коли пов'язане з ними значення втрачає свою важливість для думки». У цьому, очевидно, й полягає ключ: у трактуванні О. О. Потебні фонетика тісно пов'язана із семантикою (на відміну від поглядів учених Московської школи; про це свідчить здійснене В. А. Глущенком фронтальне вивчення їхніх праць [26, с. 144–161]).

Однак, як ми побачимо далі, О. О. Потебня розглядає взаємопов'язані фонетичні закони, які в його інтерпретації постають як точні, поширюються не

²¹ Див. 353, с. 8.

²² Див. 353, с. 8.

²³ Потебнянську етимологію слова *лунка* не було прийнято в подальших дослідженнях. Характерно, що, зокрема, М. Фасмер її взагалі не згадує. Щоправда, зближення з давньоіндійськими формами *lunāti, lunōti* «ріже, відрізає» (а саме їх, очевидно, мав на увазі П. Ф. Фортунатов) М. Фасмер також заперечує. Див. 429, т. 2, с. 534.

тільки на окремі звуки, а й навіть на їхні ознаки (концепція «кількісних змін приголосних»). Отже, теза М. М. Соколова про те, що в студіях О. О. Потебні «кожна форма в мові живе самостійно», не відповідає реальним фактам.

Пояснення через аналогію (у випадках, коли встановити фонетичну причину певної зміни видавалося неможливим) представлено в працях М. О. Колосова. Так, він відзначав, що дією аналогії викликана поява в російській мові таких форм, як *о волке* (пор. *волк*), *пекушь* (пор. *пеку*); з останньою формою М. О. Колосов зіставляв *толчу* (пор. *толчешь*) [244, с. 140–141]. За аналогією з'являється й *о* на місці етимологічного *ѣ* у російських формах типу *гнѣзда* [там же, с. 75].

Проте в О. О. Потебні звернень до фактора аналогії немає. Це відзначав М. М. Соколов: хоча О. О. Потебня був послідовником Й. Гербарта (його асоціативна психологія стала основою вчення про аналогію), посилянь на аналогію О. О. Потебня не дає [405, с. 352–353]. З погляду М. М. Соколова, це є істотним недоліком і свідчить про те, що О. О. Потебня не повною мірою враховував досягнення сучасної йому науки [там же, с. 353].

Але таке пояснення є однобічним і спрощеним. На думку Л. А. Булаховського, О. О. Потебня не брав до уваги «відхилень, викликаних граматичною аналогією», тому, що він не приймав «механічних або механізуючих живий процес схем» [60, с. 43].

Звернення до праць О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького показує, що вони відчували певну незадовільність пояснення фонетичних змін тільки взаємодією звуків у мовленнєвому потоці. Так, М. О. Колосов, реконструюючи слідом за О. О. Потебнею та П. Г. Житецьким довгий *ѡ* в українських формах типу *нѡс* (після занепаду кінцевого редукованого) і вбачаючи причину цього явища у виникненні закритого складу, зауважує: «Та ж причина не викликала в великоруському довготи *о*, а якщо допустити, що викликала, то довгота ця не розвинула в ньому дифтонга» [244, с. 107–108]. У зв'язку з цим питання про причину зазначеного явища М. О. Колосов вважає

відкритим [там же, с. 107]. Справжні фонетичні причини, за М. О. Колосовим, мають системний характер: причина виникнення акання в південновеликоруському наріччі «повинна лежати в загальному устрої фонетики давньоруської мови тієї смуги Росії, де тепер акають» [242, с. 309].

Розуміння вченими Харківської школи системного характеру фонетичних змін зумовило пошук зв'язку між ними, намагання виявити однорідні фонетичні закони, які об'єднані спільною причиною і діють у певний період історії мови.

Ця тенденція найбільш виразно відбилася в історико-фонетичних студіях О. О. Потебні. Оригінальна потебнянська концепція «кількісних змін приголосних» дозволила об'єднати такі мовні факти (узяті в їх історії), які до виходу праць О. О. Потебні розглядалися як розрізнені.

До «кількісних змін приголосних» учений відносив «ослаблення» приголосних і «підсилення» їх.

Включивши в явище «ослаблення» приголосних занепад приголосних, спірантизацію проривних та аффрикат і аффрикатизацію проривних, одзвінчення глухих, О. О. Потебня запропонував широке трактування консонантного еліпсиса, яке виявилось перспективним у лінгвістиці ХХ ст., зокрема у вивченні російської мови різних сфер уживання [229, с. 109; 323, с. 102].

О. О. Потебня розглядає занепад приголосних у консонантних сполученнях на початку, у середині та в кінці слова (укр. *де*, блр. діал. *лі*, *ля* «для»; укр. *сонце*, *тоді*, рос. діал. *отéцесъво*; рос. діал. *госъ* «гість», *крес*, *хрѣс* «хрест», ржевськ. *радось* «радість», *цась* «частина» та ін.), у кінці слова після голосних (укр. *далебі* та ін.), в інтервокальній позиції (укр. *мого*, півд.-зах. укр. *мо́я* «моя», *співа́у* «співаю», блр. *сваму́* «своєму», рос. діал. *благослоила* «благословила», *провои* «проводи», *тея* «тебе», *сея* «себе» тощо) [344, с. 72, 88–90, 116–118, 134–136].

У працях О. О. Потебні наведено багатий діалектний матеріал, що відбиває такий різновид еліпсиса приголосних, як спірантизація проривних. Це зміна

проривного *z* (він був властивий праслов'янській мові) у фрикативний приголосний, що відбулася в історії ряду слов'янських мов, зокрема в українській і білоруській мовах та в південновеликоруському наріччі, а також такі зміни приголосних у різних східнослов'янських діалектах, як *к > х* (укр. і рос. діал. *кто > хто*, рос. діал. *к кому > х кому*), *д' > j* (блр. діал. *малайца́* «молодця», півд.-зах. укр. *двайцять* «двадцять»). Предметом вивчення в О. О. Потебні стали також спірантизація африкат (*ч > ш*, наприклад, рос. *что > што*, укр. *ручник > рушник*; *ш'тш' > ш'ш' > шш*, напр. рос. діал. *шшыпáть* «щипати»; *ж'дж' > ж'ж' > жж*, напр. рос. діал. *дбжжык* «дощик») і африкатизація проривних: *тч, дч > чч*; *тц, дц > цц* [там же, с. 70–88, 126–137; 345, с. 85–86; 360, с. 62, 65, 70].

До «ослаблень» О. О. Потебня відносив, зокрема, перехідне пом'якшення приголосних унаслідок праслов'янських йотацій і палаталізацій, а також пом'якшення й подовження приголосних у сполученнях з *j* (це явище вчений зафіксував у південно-східному наріччі української мови та в деяких білоруських говорах). «Ослаблення» приголосних як результат взаємодії з *j* О. О. Потебня пов'язував з фрикативним творенням *j* [344, с. 131; 345, с. 74–75]. Розглядаючи рефлекси першої та другої палаталізацій, О. О. Потебня реконструював ланцюг «ослаблень» задньоязикових: *z > дж > ж*, *z > дз > з* [344, с. 71, 126–127; 345, с. 62; 360, с. 74]. У зв'язку з цим, безумовно, заслуговує на увагу твердження О. О. Потебні про те, що дзвінкі африкати легше зазнають спірантизації, ніж глухі [353, с. 14]. Водночас спірантизуватися можуть і глухі африкати, що О. О. Потебня показав на матеріалі північновеликоруського сокання (*сарь* «цар», *отес* «батько») [344, с. 87]. Зокрема, О. О. Потебня не погоджується з В. І. Далем в інтерпретації форм типу *ясной (пирог)* «ячний (пиріг)» як таких, що походять від *яишой* [144, с. LXX]; оскільки в говорі Переяславського повіту Владимирської губернії, описаному

В. І. Далем, зафіксоване цокання, слід виводити форму *ясной* з *яцной* [344, с. 87]²⁴.

Усебічно, з використанням широкого кола діалектних явищ дослідив О. О. Потебня й одзвінчення глухих приголосних. Важливо взяти до уваги різноманітність фонетичних позицій одзвінчення, на які вказав О. О. Потебня. Це, перш за все, позиція перед дзвінками приголосними. Асиміляція за дзвінкістю тут має регресивний характер. У зв'язку з цим необхідно відзначити звернення О. О. Потебні до етимології форм типу *здоров, дважды*; учений підкреслив: це вторинні форми, у яких з і *ж* виникли із *с* і *ш*. Водночас в окремих випадках асиміляція за дзвінкістю є прогресивною. У вивченні цього явища заслуга О. О. Потебні також безумовна. Саме він увів у науковий обіг укр. *різдво* та пояснив механізм фонетичних змін у цьому слові [там же, с. 66–67]. Крім того, О. О. Потебня відзначив у південно-західних говорах української мови («галицькому біля Перемишля») приклади типу *лижга, мизга* [там же, с. 133; 360, с. 67], що пізніше привертала увагу діалектологів [368, с. 7, 30]. Надзвичайно цінним є спостереження вченого над одзвінченням приголосних в інтервокальній позиції (буковинськ. *з лабок*) і в позиції перед сонорними (ржевськ. *звядьба, злушаць, змеласць* і под.). Велике значення для подальшого вивчення мало й звернення О. О. Потебні до історії українських прийменників-префіксів *від (од), з* (учений пояснював появу в них дзвінких приголосних «ослабленням» відповідних глухих) [344, с. 135–136; 360, с. 65, 72–73].

Як «ослаблення» О. О. Потебня розглядав також перехід *в* (на губно-губний або губно-зубний характер цього приголосного вчений не вказував) та *л* в *ў* (*у* нескладове). Зміна *в > ў*, як відзначав О. О. Потебня, мала місце перед приголосними на початку та в середині слова (у деяких говорах також у кінці слова) в українській, російській (у частині говорів) та білоруській мовах: укр. *быўши, праўда, усе, у дворі* (у двох останніх прикладах представлено складове

²⁴ Така інтерпретація набула поширення в подальших студіях. Огляд літератури див. 219, с. 82–83.

у < в), рос. діал. *лаўка, постаў* тощо [344, с. 69–70, 91, 133–135]²⁵. Найбільш докладно зміну *л > ъ (w)* О. О. Потебня проаналізував в українській мові. Він уперше відзначив, що ця зміна відбувалася за двох умов: 1) у давніх сполученнях *ьл, ьл* поміж приголосними (*вовк, довгий*); 2) на кінці слова у дієсловах минулого часу чоловічого роду – колишніх дієприкметниках (*сів, ішов*). Саме в таких позиціях відбулася зазначена зміна в південно-східному наріччі; тут вона є «найбільш давньою». Перехід *л > ъ (w)*, принаймні у випадках типу *сів*, О. О. Потебня пов'язував із занепадом редукованих і відносив до XIII – XIV ст. [там же, с. 134]. Учений зазначив, що в південно-західних говорах *ъ < л* представлено на кінці складу й за інших умов (брак *о* з *ь*, позиція перед *ь*, що занепа, у середині слова та на кінці іменників): *сопівка, горівка, ків* «кіл», *дів* «діл» [там же, с. 133–134]. Перехід *л > ъ (w)* О. О. Потебня відмічав також у російських і білоруських говорах; він підкреслював, що в більшій частині білоруських говорів цей перехід відбувався за тих же умов, що й в українських [там же, с. 70, 91].

Різновидами «підсилення» О. О. Потебня вважав перехід фрикативних в африкати та проривні і оглушення дзвінких.

Учений відзначив випадки переходу фрикативних *ж* і *з* в африкати *дж* і *дз* в українській мові, фрикативного *х* у проривний *к* у діалектах російської мови: *сухари > сукари, хлеба > клеба* [там же, с. 91].

Основну увагу серед явищ «підсилення» приголосних О. О. Потебня закономірно приділяє оглушенню дзвінких. Він розглядає цей процес як «підсилення» приголосних тому, що перехід дзвінких приголосних у глухі водночас є зміною слабких приголосних у сильні. Учений виділяє ряд фонетичних позицій, у яких відбувається перехід дзвінких приголосних у глухі, і простежує це явище в східнослов'янських діалектах, відзначаючи в ряді випадків відмінності в говорах тієї самої мови. Так, дослідивши матеріал

²⁵ У слов'янському мовознавстві ХХ ст. переважає твердження про первинність *ъ* та вторинність губно-губного (*w*) та губно-зубного (*в*) приголосних. При цьому *w* розглядають як проміжний звук: *ъ > w > в*. Такий процес реконструював ще О. О. Шахматов [478, с. 40].

українських діалектів, О. О. Потебня відмітив, що в позиції кінця слова перехід дзвінких приголосних у глухі має місце лише в частині говорів української мови; у «східних» і «північно-західних» говорах кінцеві дзвінки не оглушуються. У позиції перед глухими в середині слова і на стику прийменників з повнозначними словами в «галицькому говорі» дзвінки приголосні переходять у глухі, причому оглушується й **в**, змінюючись у **ф**; у південно-східних говорах дзвінки приголосні не змінюються [там же, с. 134; 360, с. 67–68].

Важливим є те, що, як показав О. О. Потебня, розглянуті зміни приголосних відбувалися за різних умов; це стосується, наприклад, занепаду приголосних. Отже, причини вказаних фонетичних законів, як це імпліцитно представлено в ученого, не можна звести до взаємодії звуків у мовленнєвому потоці; наведений О. О. Потебнею матеріал об'єктивно свідчить про існування причин, що діють у самій фонетичній системі [26, с. 81–82].

Аналіз показує, що пошук таких причин характеризує наукову позицію П. Г. Житецького, який здійснив спробу встановити причини еволюції всієї фонетичної системи української мови [там же, с. 82]. В інтерпретації П. Г. Житецького певна фонетична зміна (занепад редукованих) виступає причиною ряду інших фонетичних змін: занепад редукованих викликає ланцюгову реакцію у вокалізмі та консонантизмі спільноруської, а згодом окремих східнослов'янських мов.

У вокалізмі це повноголосся та дифтонгізація **о**, **е** в нових закритих складах («двоголосся»); це замінні процеси, викликані намаганням відновити вокалізм, ослаблений занепадом редукованих. Отже, між повноголоссям і «двоголоссям» існує внутрішній зв'язок [169, с. 64, 108, 153, 264–265].

У консонантизмі це ряд змін у говорах спільноруської мови. П. Г. Житецький поділяє їх на два однаково давні типи. Перший характеризується «підсиленням» вокалізму та «ослабленням» консонантизму (майбутні українські, білоруські та деякі російські говори), другий –

«ослабленням» вокалізму та «підсиленням» консонантизму (переважна більшість майбутніх російських говорів) [там же, с. 209–211].

Найбільш докладно П. Г. Житецький розглядає перший тип. В історії говорів цього типу «підсилення» вокалізму передувало «ослабленню» консонантизму [там же, с. 265]. Останнє виявилось в переважанні дзвінких приголосних (зокрема, у відсутності або слабкому розвитку оглушення дзвінких), причому найбільш послідовно ця особливість реалізувалася в південно-східному наріччі української мови [там же, с. 162–164].

У руслі зазначеної тенденції П. Г. Житецький інтерпретує конкретні консонантні зміни. Розглядаючи приголосні в синтагматичному аспекті, учений виділяє нові консонантні групи, що виникли внаслідок занепаду редукованих, і характеризує їх за ознакою голосу [там же, с. 156–202]. Як і О. О. Потебня, П. Г. Житецький зосереджує увагу на «кількісних змінах приголосних», але трактує це явище вужче: до «кількісних» він відносить лише зміни приголосних за участю голосу і шуму. Поряд з «кількісними» П. Г. Житецький розглядає «якісні» зміни приголосних; вони, на думку вченого, відбувалися внаслідок пом'якшення приголосних перед *j* та голосними переднього ряду [там же, с. 220]. Водночас звернення до деяких інтерпретацій П. Г. Житецького показує, що він був схильний розглядати «якісні» зміни приголосних як різновид «кількісних» [там же, с. 218, 220], можливо, під впливом О. О. Потебні (це твердження, як було показано вище, О. О. Потебня обґрунтовував теоретично).

Зокрема, П. Г. Житецький вважав, що подовження пом'якшених приголосних у сполученнях «приголосний + *j*» було викликане необхідністю компенсувати певне «ослаблення» вокалізму, яке виникло внаслідок занепаду редукованих. З погляду вченого, «пом'якшено-подвоєні приголосні з'явилися для поновлення ослаблого консонантизму», вони є «навіть необхідним наслідком кількісного занепаду приголосних» [там же, с. 217]. Отже, подовження приголосних унаслідок йотації П. Г. Житецький відносить до «кількісних змін приголосних», але, на відміну від О. О. Потебні, він бачить у

подібних випадках не «ослаблення», а «підсилення» приголосних, аргументуючи це тим, що *j* переходить у звук, більш сильний, ніж сам *j* [там же, с. 218].

Об'єктом дослідження П. Г. Житецького виступають і зміни *л* і *в* в *ў*, однак учений розглядає їх не як «ослаблення» (таку інтерпретацію, як було показано вище, запропонував О. О. Потебня), а як «вокалізацію» [там же, с. 158]. Звук *ў* на місці *л* і *в* П. Г. Житецький назвав одним з «неминучих супутників звучного консонантизму» [там же, с. 211]. Цей звук є не тільки в українській мові, а й у білоруській та в деяких російських говорах [там же].

Узагалі в плані реалізації категорії дзвінкості-глухості приголосних білоруська мова більш близька до української, ніж до російської. Висуваючи це твердження, П. Г. Житецький відзначає його гіпотетичність, пов'язану з недостатністю діалектного матеріалу. Брак оглушення приголосних у кінці слова і перед глухими приголосними в українській і білоруській мовах, за П. Г. Житецьким, свідчить про те, що це давнє явище, яке виникло ще в говорах спільноруської мови. Проте пізніше воно локалізувалося, головним чином, у південно-східному наріччі української мови [там же, с. 210–213].

Отже, у межах концепції зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П. Г. Житецький розглядає історію фонетичних явищ, між якими він встановлює причиново-наслідковий зв'язок. Велике значення для подальших історико-фонетичних досліджень мало намагання П. Г. Житецького вийти за межі фонетичного оточення і виявити причини, що діють у самій фонетичній системі.

Водночас необхідно відзначити, що трактування причиново-наслідкових зв'язків у П. Г. Житецького є занадто узагальненим: так, занепад редукованих (причина) викликає повноголосся (наслідок), але механізм цього процесу залишено нез'ясованим. Звернення до тенденції відновлення вокалізму, ослабленого занепадом редукованих, є, очевидно, і сильною, і слабкою стороною гіпотези П. Г. Житецького: намагання вченого визначити рушійні

сили в самій фонетичній системі мало, безумовно, новаторський характер, проте реалізовано такий підхід занадто абстрактно та схематично. Це й призвело до того, що встановлений П. Г. Житецьким причиново-наслідковий зв'язок між занепадом редукованих і повноголоссям відкинули вже О. О. Потебня та М. О. Колосов [352, с. 44–45; 244, с. 261].

З визначенням причиново-наслідкових зв'язків пов'язане встановлення відносної хронології ряду фонетичних законів. Причиново-наслідковий зв'язок занепаду редукованих та кількісних і якісних змін *o*, *e* в нових закритих складах української мови реконструював О. О. Потебня, а слідом за ним П. Г. Житецький і М. О. Колосов. Це дозволило встановити відносну хронологію зазначених явищ.

Недостатньо обґрунтоване визначення причиново-наслідкових зв'язків призводило до помилок у встановленні відносної та абсолютної хронології певних фонетичних змін. Так, твердження про ранній, до виникнення в східних слов'ян писемності, занепад редукованих на східнослов'янському терені П. Г. Житецький аргументував, зокрема, посиленням на хронологію повноголосся. Учений підкреслював, що повноголосся – явище «споконовічне, спільноруське», бо воно властиве всім східнослов'янським мовам і відбите в найдавніших писемних пам'ятках [169, с. 66]. Але оскільки, за П. Г. Житецьким, між занепадом редукованих і повноголоссям існує причиново-наслідковий зв'язок, занепад редукованих не тільки почався, а й встиг «значно зміцніти» в спільноруській мові дописемного періоду [там же].

1. Аргументуйте, у який спосіб відбувалося врахування зовнішніх та внутрішніх причин мовних змін у студіях Харківської лінгвістичної школи.

2. У чому полягає сутність протиставлення причин, пов'язаних із функціонуванням звуків у мові, і «механічних» причин у концепціях О. О. Потебні та М. О. Колосова?

3. Як вчені Харківської школи визначали категорії «причина» та «умова»?

4. Назвіть основні недоліки досліджень О. О. Потебні (за П. Ф. Фортунатовим).

5. Обґрунтуйте, у чому полягає новаторський характер та оригінальність потебнянської концепції «кількісних змін приголосних».

6. Які явища в історії східнослов'янських мов було пояснено за допомогою концепції «кількісних змін приголосних»?

7. Які ідеї щодо дослідження історії фонетичної системи української мови було запропоновано П. Г. Житецьким?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Який учений Харківської школи пов'язував історичні зміни в мові з дією аналогії?

- а) М. О. Колосов;
- б) П. Г. Житецький;
- в) О. О. Потебня.

2. Фонетичні явища в підсистемі консонантизму, визначені в концепції О. О. Потебні як «ослаблення»:

- а) занепад приголосних;
- б) спірантизація проривних приголосних;
- в) ствердіння шиплячих;
- г) одзвінчення глухих приголосних.

3. Різновиди «підсилення» (за О. О. Потебнею):

- а) оглушення дзвінких приголосних;
- б) перехід фрикативних в африкати;
- в) пом'якшення приголосних у сполученнях з *j*;
- г) ствердіння *p*.

4. Хто з представників Харківської школи намагався встановити причини еволюції всієї фонетичної системи української мови?

- а) М. О. Колосов;

б) П. Г. Житецький;

в) О. О. Потебня.

5. Фонетичні явища, досліджені П. Г. Житецьким у межах концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії української мови:

а) монофтонгізація дифтонгів;

б) подовження приголосних у сполученнях з *j*;

в) зміни *л, в* в *ў*;

г) занепад редукованих.

6. Причиново-наслідкові зв'язки занепаду редукованих та кількісних і якісних змін *о, е* в нових закритих складах було вперше реконструйовано:

а) М. О. Колосовим;

б) П. Г. Житецьким;

в) О. О. Потебнею.

7. Період занепаду редукованих (за П. Г. Житецьким):

а) дописемний;

б) після введення писемності;

в) праслов'янський;

г) праіндоевропейський.

8. Перехідне пом'якшення приголосних у праслов'янський період О. О. Потебня відносив до:

а) «ослаблень»;

б) «підсилень»;

в) вокалізації;

г) палатації.

9. Важливими недоліками студій О. О. Потебні М. М. Соколов вважав:

а) брак точного трактування фонетичних законів;

б) відсутність звернень до фактора аналогії;

в) невмотивоване звернення до принципу економії мовленнєвих зусиль;

г) тезу про взаємодію звуків у мовленнєвому потоці.

10. З погляду П. Ф. Фортунатова, основним недоліком статті О. О. Потебні «Этимологические заметки. Начальные сочетания *лы-*, *ры-*, *лу-*, *ру-* = основным **ал*, **ар*» є:

- а) брак звернень до фактора аналогії;
- б) відсутність посилань на етимологічні словники;
- в) відсутність точного застосування фонетичних законів до фактів історії мови;
- г) теза про тісний зв'язок фонетики із семантикою.

Рекомендована література

169. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / Житецкий П. И. – К., 1876. – IV, 376 с.

244. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка / Колосов М. А. – Варшава, 1878. – X, 270 с.

242. Колосов М. А. Заметки о языке и народной поэзии в области северновеликорусского наречия / Колосов М. А. – СПб., 1876–77. – 343 с.

245. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие / Колосов М. А. – Варшава, 1872. – 192 с.

345. Потебня А. А. Заметки о малорусском наречии / Потебня А. А. – Воронеж, 1871. – 134 с.

344. Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий / Потебня А. А. – Воронеж, 1866. – 156, III с.

352. Потебня А. А. К истории звуков русского языка / Потебня А. А. – Воронеж, 1876. – Ч. 1. – VI, 243 с.

353. Потебня А. А. К истории звуков русского языка : этимологические и другие заметки / Потебня А. А. – Варшава, 1880. – Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.

§ 3. Принцип системності

Важливе місце в науковій творчості вчених Харківської школи посідає розробка твердження про системний характер мови. Для О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького є характерною свідомо орієнтація на принцип системності у вивченні мовних явищ. Серед висловлювань О. О. Потебні про системний характер мови можна виділити дефініцію мови як «системи знаків, здатної до невизначеного, до безмежного розширювання» [351, с. 134]. У більш розгорнутому вигляді тезу про системність мови О. О. Потебня експлікував так: «Не все одно, чи видається нам мова зібранням безладних і довільних значків, з [яких] кожний необхідно зачувати поодиноці і кожний обтяжує пам'ять, заважаючи іншого роду розумовій діяльності, або ж зв'язною системою, у якій знання дечого дає ключ до розуміння незрівнянно більшого» [358, с. 68]. Узагалі ж учений звичайно не вживає слово *система* в його термінологічному значенні [49, с. 88–89], проте численні зауваження О. О. Потебні з приводу конкретних мовних явищ дають достатньо ясну картину розуміння ним системності мови. У зв'язку з цим дослідники говорять про розробку О. О. Потебнею принципу структурної об'єднаності та співвідносності всіх елементів мови [441, с. 76].

Твердження про необхідність системного підходу до мови розвиває М. О. Колосов. Він підкреслює, що розуміння системності є ознакою високого рівня розвитку мовознавчої науки: «Можна розраховувати – у майбутньому – на такий стан науки про мову, завдяки якому, на основі деяких відомих рис, спеціаліст буде спроможним робити висновки про інші, теоретично визначаючи звукову фізіономію певної мови або наріччя» [244, с. III]. За словами М. О. Колосова, у кожній мові (діалекті) «є своя система, свої звукові відношення» [242, с. 8]; у цьому сенсі «кожний говір є самостійним організмом» [там же, с. 9], причому він не може відрізнитися від інших, близьких йому говорів лише однією будь-якою ознакою, тому що з цією

ознакою обов'язково пов'язані інші. Звідси необхідність «установлення гармонії в теорії звукових відношень» [241, с. 8].

Такий підхід протистояв атомарному розгляду мовних явищ²⁶, який учені Харківської школи оцінювали як істотний недолік сучасних їм досліджень: «До цього часу мовознавство здебільшого змушене обертатися в колі елементарних спостережень над розрізненими явищами мови і дає нам право лише сподіватися, що подальші комбінації цих явищ від нього не втечуть» [346, с. 162]. Це примушувало вчених Харківської школи теоретично обґрунтовувати системний підхід до мовних фактів. У цьому плані викликає інтерес міркування П. Г. Житецького, який писав: «Ми вирішили залишити осторонь прийом уривчастого, розрізненого вивчення звукових явищ. Нам здавалося, що, висмикуючи один факт з ряду генетично споріднених фактів, ми позбавляємо його ґрунту та мимоволі через це даємо йому фальшиве висвітлення. Визначити цей ґрунт, хоч би приблизно, було нашим завданням...» [169, с. 144–145].

Учені Харківської школи розглядають поняття мовної системи переважно в історичному аспекті: в історії тієї або іншої мови система зазнає якісних змін.

Як відзначають дослідники наукової творчості О. О. Потебні, системне трактування мовних явищ з достатньою повнотою відбилося в працях ученого з історичної фонетики східнослов'янських мов [314, с. 43]. Проведений В. А. Глущенком аналіз показує, що цей висновок можна поширити й на історико-фонетичні студії М. О. Колосова та П. Г. Житецького [26, с. 86].

Розгляд мовної системи в історичному аспекті в практиці фонетичних досліджень учених Харківської школи був пов'язаний з розумінням системного характеру сучасної мови. Так, М. О. Колосов підкреслював, що «малоруська фонетика становить органічну цілісність, що вказує на органічний розвиток» [244, с. 266].

²⁶

Так звана атомарність має, звичайно, відносний характер [26, с. 33–34; 24, с. 59–61].

Принцип системності в історико-фонетичних студіях учених Харківської школи реалізувався, зокрема, у процесі застосування прийому генетичного ототожнення фактів.

Подальше вдосконалення цього прийому, який ґрунтується на системному трактуванні мовних явищ, виявилось, наприклад, у дослідженні О. О. Потебнею історії африкати *дж* в українській мові. Слідом за І. І. Срезневським [26, с. 35; 24, с. 63] О. О. Потебня відзначає паралелізм виникнення в спільноруській мові африкат *ч* і *дж* [344, с. 124]. Отже, учений ототожнює (зближує) певні факти історії мови із системних міркувань. Розглянувши рефлексі сполучень *tj* і *dj* у слов'янських і балтійських мовах, О. О. Потебня прийшов до висновку, що «литовсько-латиська мова подає в замінах *dj*, *tj* лише явища аналогічні, а не тотожні слов'янським» [353, с. 57].

Учений висуває припущення, що звук *дж* може походити також із *z* (як наслідок першої палаталізації задньоязикових). О. О. Потебня порівнює ряди приголосних, що виникли в результаті першої та другої палаталізацій задньоязикових, і відзначає, що з *z*, *k*, *x* повинні були виникати: 1) *дж*, *ч*, *ш*, 2) *dz*, *ц*, *с*, причому вчений підкреслює паралельний характер виникнення африкат *dz* і *дж*: «звучу *s=dz* мусить відповідати не *ж*, а *дж*» [там же, с. 13].

Аналіз праць О. О. Потебні показує, що за наявності фактів, які свідчать про йотацію приголосних звуків того або іншого місця творення в історії слов'янських мов, учений робив висновок про те, що йотація поширювалася на всі приголосні (незалежно від місця). Так, на думку О. О. Потебні, брак епентетичного *л* у дієслівних формах типу *любю* «люблю» в західних українських говорах можна пояснити польським впливом, тому що форма *любю* «не гармоніює з існуючими в тих самих говорах *ч=tj*» [там же, с. 64].

Наведений матеріал свідчить про свідому орієнтацію вчених Харківської школи на принцип системності, яка виявилася не тільки в прийомі генетичного ототожнення фактів, а й у процедурі реконструкції архетипу та фонетичного закону.

Твердження про системний характер реконструйованих архетипів і фонетичних законів дістало певне теоретичне висвітлення. Його розробляє, зокрема, М. О. Колосов, хоча питання про те, у чому полягає системний характер тих або інших фонетичних законів (наприклад, переходу *o* в *i* в нових закритих складах української мови), для М. О. Колосова залишається відкритим. Він упевнений: будь-які фонетичні закони зумовлені мовною системою. Якщо ж та або інша зміна органічно не впливає з тенденцій розвитку фонетичної системи, то причина її не фонетична і вона, отже, не є фонетичним законом. Саме так М. О. Колосов інтерпретував спочатку перехід напружених редукованих у голосні *o*, *e* в російській мові.

Учені Харківської школи практикою своїх досліджень стверджували: фонетичні закони не є поодинокими, ізольованими змінами, вони утворюють певну систему. Так, М. О. Колосов констатував тісний зв'язок переходів *ч* у *ц*, *ж* у *з*, *ш* у *с* у частині північновеликоруських говорів: *вѣцер* «вечір», *зѣрко* «жарко», *бѣтjоска* «батюшка» [244, с. 183–187].

На значно більш широкому матеріалі ідею взаємозв'язку архетипів і фонетичних законів реалізує О. О. Потебня. Він реконструює не окремі фонетичні закони, а систему законів із спільним (подібним) механізмом зміни. Беручи за відправну точку для спостереження окремих конкретних фактів мови, О. О. Потебня не обмежується ним, але включає його в широке коло подібних фактів, що дозволяє вченому відтворювати історію того або іншого явища як вияв загальномовної тенденції, у частковому бачити загальне [172, с. 6]. Тому відкриття О. О. Потебні, фонологічно осмислені, стали надбанням мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст. Це стосується, зокрема, концепції «кількісних змін приголосних».

Уведення цього поняття дозволило О. О. Потебні об'єднати в загальній концепції історичний розвиток ряду явищ східнослов'янського консонантизму, які до виходу праць ученого мовознавці розглядали як розрізнені. Водночас можливість пошуку в цьому напрямку певною мірою була підказана

О. О. Потебні вивченням наукової спадщини компаративістів першого періоду: як відзначав Я. Грімм, у мовах (діалектах) з подовженими приголосними (що виникли зі сполучень «приголосний + *j*») не відбувається оглушення дзвінких приголосних у кінці слова; отже, виникнення подовжених приголосних і збереження дзвінких тісно пов'язані [522, с. 122]. Проте в працях українських і російських мовознавців середини ХІХ ст. ці й подібні процеси виступали як ізольовані зміни, причому їх механізм лишався нез'ясованим.

Якщо Я. Ф. Головацький вважав консонантні ознаки *сила-слабкість*, з одного боку, і *глухість-дзвінкість*, з іншого, співвідносними [134, с. 6–9], то в М. Н. Каткова такої чіткості немає. Він виділяв такі групи приголосних за участю голосу і шуму: 1) дзвінки, 2) глухі, 3) середні (*p, l, m, n*). Крім того, за М. Н. Катковим, усі приголосні можна поділити на сильні і слабкі. «Чим сильніше спрямовується голос або дихання до органів, – писав М. Н. Катков, – тим більш твердий звук, і навпаки, чим слабше спрямування, тим більш близькі приголосні до простого голосу або дихання» [221, с. 79]. З цих міркувань лишається незрозумілим, як пов'язане творення, з одного боку, сильних і слабких, з іншого – глухих і дзвінких приголосних. До слабких приголосних М. Н. Катков відносив *p, l, m, n*; ці звуки за особливостями творення наближаються до голосних. Узагалі між голосними і приголосними немає чіткої межі: «півголосні» звуки *j* і *v* мають «голосне походження» [там же, с. 89]. У зв'язку з першим германським пересувом приголосних (закон Р. Раска – Я. Грімма) М. Н. Катков приходить до висновку про істотну відмінність між германськими та слов'янськими мовами: останнім не властиві зміни приголосних у межах одного місця творення. Якщо такі зміни й зустрічаються, вони є випадковими. Як приклад наведено наявність у слов'янських мовах прийменників *от* і *од*, сполучників *та* і *да* [там же].

Невипадковість, закономірність подібних змін в історії східнослов'янських мов (переважно російської) показав Ф. І. Буслаєв. Систематизувавши значний матеріал російської та української мов, Ф. І. Буслаєв розглянув серед змін

приголосних у межах одного місця творення перехід дзвінких приголосних у глухі та глухих у дзвінкі, а також проривних і африкат у фрикативні й навпаки [69, с. 67–68]. Поряд із сучасними діалектними даними Ф. І. Буслаєв використовує матеріал давніх писемних пам'яток, що дозволяє вченому встановити етимологію таких слів, як *бджола* (укр.) – *пчела* (рос.), *где, здесь, здоров* [там же, с. 67–69]. Увагу Ф. І. Буслаєва привертає й перехід глухих приголосних у дзвінкі в українських прийменниках-префіксах *від (од)*, з, який учений називає «надзвичайною зміною» [там же, с. 69]. Проте пояснення механізму цих змін у Ф. І. Буслаєва немає.

З прийняттям у європейському мовознавстві чіткої класифікації приголосних стало можливим устанавлення взаємозв'язку між їхніми ознаками. Концепція «кількісних змін приголосних» в історії східнослов'янських мов, запропонована О. О. Потебнею, устанавлювала такий взаємозв'язок між ознаками сили-слабкості, глухості-дзвінкості, проривності-фрикативності, м'якості-твердості.

О. О. Потебня писав: «Кількістю приголосної називається ступінь сили дихання, необхідний для вимови цієї приголосної. Дихання з більшою силою спрямовується до органів, коли вимовляємо *к, т, н*, ніж тоді, коли вимовляємо *г, д, б*, і з більшою силою в цьому останньому випадку, ніж тоді, коли вимовляємо *spirantes (j, в, с, х, h* та ін.), язикові *р, л* і носові *н, м*. Тому зміну приголосних беззвучних або одночасних у напрямі до звучних або довгих, які непомітно зливаються з голосними (*h* з *а*, *j* з *і*, *в* з *у*), є кількісним занепадом цих приголосних» [344, с. 68–69].

Отже, на думку О. О. Потебні, глухі і дзвінкі, проривні і фрикативні приголосні фонетично розрізняються також за силою-слабкістю²⁷. Ступені сили приголосних у порядку зменшення можна представити так: глухі проривні – дзвінкі проривні – фрикативні та *р, л, м, н*. Останні на цій шкалі – голосні: це

²⁷ У сучасній лінгвістиці поряд з термінами *сила-слабкість* вживають терміни *напруженість-ненапруженість*, що відбивають артикуляційні особливості приголосних.

найбільш слабкі звуки, при цьому між приголосними і голосними немає чітких меж²⁸.

Звідси потєбнянська кваліфікація тих або інших консонантних змін як «ослаблень» або «підсилень». Зокрема, спірантизацію проривних та африкат і аффрикатизацію проривних учений розглядає як «ослаблення», а перехід ффрикативних в аффрикати та проривні – як «підсилення».

Наведений матеріал свідчить, що концепція «кількісних змін приголосних» дозволила охопити практично всі фонетичні закони в історії консонантних систем східнослов'янських мов.

У центрі уваги О. О. Потєбні – оглушення і одзвінчення приголосних. Пов'язуючи перехід глухих приголосних у дзвінкі та дзвінких у глухі з занепадом редукованих, О. О. Потєбня не спрощує цих процесів. У його концепції зміна глухих приголосних у дзвінкі та дзвінких у глухі не є механічним результатом занепаду редукованих, має свій власний зміст.

Проте такий підхід до 70-х рр. ХХ ст. не отримував розвитку в працях істориків слов'янських (зокрема, східнослов'янських) мов: для праслов'янської та прасхіднослов'янської (давньоруської) мов визнавали диференційну ознаку дзвінкості, яка властива сучасним слов'янським мовам, а розвиток кореляції дзвінкості-глухості було зведено до збільшення позицій нейтралізації²⁹.

У загальному плані необхідно відзначити, що концепція О. О. Потєбні в цілому залишилася непоміченою в історичній фонетиці східнослов'янських мов і в лінгвістичній історіографії. Її не було належно оцінено сучасниками О. О. Потєбні. Більше того: вона навіть не привернула до себе їхньої уваги (за винятком П. Г. Житецького). З погляду В. А. Глуценка, це стало наслідком сміливого, по-справжньому новаторського розв'язання проблем історичної фонетики східнослов'янських мов у студіях О. О. Потєбні [26, с. 90].

²⁸ Дослідження приголосних і голосних за ступенем їх напруженості та сонантності зберегло актуальність і в мовознавстві ХХ ст. [див. 490, с. 31; 13, с. 117–127].

²⁹ Критику подібних концепцій див. 232, с. 66.

Не враховано концепцію «кількісних змін приголосних» і в працях істориків-фонетистів (хоча результати О. О. Потебні, як ми частково вже показали, стали надбанням мовознавства ХХ ст.) та історіографів-мовознавців наступних поколінь. Не стала вона предметом дослідження й у сучасних студіях, якщо не брати до уваги публікацій В. А. Глуценка [106; 129; 132; 26; 12; 16; 19; 29]. Отже, концепція О. О. Потебні й до цього часу не дістала належної оцінки мовознавців. Пріоритет О. О. Потебні у вивченні відповідного кола питань не відзначено. Проте найбільш вагомі результати в дослідженні конкретного матеріалу були здобуті саме на тому шляху, який визначив О. О. Потебня.

Новий підхід до зазначеної проблеми в мовознавстві ХХ ст. пов'язаний, очевидно, з трьома чинниками [26, с. 90]. По-перше, було дано фонологічну інтерпретацію ознак дзвінкості та напруженості. Було встановлено, що в різних мовах (діалектах) як фонологічно суттєві (диференційні) можуть виступати і ознака дзвінкості, і ознака напруженості, при цьому в першому випадку ознака напруженості, а в другому ознака дзвінкості є додатковими, супровідними (на фонетичному рівні) [426, с. 175–176]. По-друге, у частині архаїчних північновеликоруських говорів було виявлено сліди консонантної кореляції напруженості-ненапруженості [322, с. 37; 323, с. 99; 220; 227]. По-третє, дослідження з діахронічної фонології германських мов показали, що в їхній історії відбулася зміна «модальних кореляцій другого ступеня», або трансфонологізація [416; 334].

Це дало можливість сучасним історикам слов'янських мов висунути й аргументувати твердження про те, що глухі-дзвінкі приголосні праслов'янської мови (і ранньої прасхіднослов'янської) фонологічно різнилися диференційною ознакою напруженості, яку в подальшому було втрачено в ряді слов'янських мов (діалектів) унаслідок трансфонологізації, що полягала в зміні маркування та заміні маркуючих членів опозиції [231, с. 34; 234, с. 58–63, 158–173; 138,

с. 46–61, 78–81; 220; 533]. Така інтерпретація мовного матеріалу розвиває ідеї О. О. Потебні [26, с. 90–91].

Перспективними виявилися й інші напрямки, представлені в студіях О. О. Потебні. Учений розглядав одзвінчення глухих і спірантизацію проривних як споріднені процеси, в основі яких лежить «ослаблення» приголосних (тобто зменшення ступеня їх напруженості), а одним з різновидів спірантизації (африкатизації) вважав перехідне пом'якшення приголосних унаслідок праслов'янських йотацій, а також палаталізацій задньоязикових. Подальшим розвитком цих тверджень у мовознавстві ХХ ст. стали дослідження взаємозв'язку кореляції дзвінкості-глухості з кореляцією проривності-фрикативності [426, с. 169–176] і – у діахронічному аспекті – з кореляцією м'якості-твердості [234, с. 165–166; 138, с. 80–81].

Таким чином, хоча розглянуті фонетичні закони О. О. Потебня об'єднує на фізіологічній основі як такі, що мають подібний механізм, об'єктивно вони пов'язані між собою на фонологічному рівні, що й було показано в дослідженнях ХХ ст.

У сучасних працях з української лінгвістичної історіографії відзначено, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» [169] є першою спробою цілісного огляду історичної фонетики української мови [15, с. 170]. Системний підхід до мовних явищ у їхній історії П. Г. Житецький реалізує насамперед шляхом їх поєднання в цілісній концепції розвитку вокалізму і консонантизму.

Важливо підкреслити, що П. Г. Житецький розглядає не лише зв'язок окремих голосних і приголосних у мовленнєвому потоці. Він досліджує зв'язок самих підсистем вокалізму і консонантизму. При цьому кожне фонетичне явище, до якого звертається П. Г. Житецький, органічно включене в загальну концепцію і з неї випливає. Проведене В. А. Глуценком фронтальне вивчення історико-лінгвістичних праць 20-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. показало, що саме П. Г. Житецькому належить заслуга постановки проблеми зв'язку

вокалізму і консонантизму в історії української мови і тим самим в історії слов'янських мов узагалі [26, с. 91].

Дослідники відзначають, що реалізація необхідності подолати межі між вокалізмом і консонантизмом є значним досягненням славістики і вперше представлена в студіях О. О. Шахматова та Р. О. Якобсона [186, с. 485]. Аналіз праці П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» в контексті тогочасного мовознавства показує, що пріоритет у постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму належить саме йому [26, с. 91–92].

Проте цей факт залишився непоміченим як у працях з історичної фонетики української мови та слов'янських мов узагалі, так і в дослідженнях з історії мовознавства, незважаючи на те, що студіям П. Г. Житецького звичайно давали й дають високу оцінку (Є. Ф. Карський, зокрема, писав, що «праці Житецького, поза всяким сумнівом, викликали в науці інтерес до малоруської мови та помітно сприяли подальшому її вивченню» [216, с. 53]). У зв'язку з цим ми хотіли б підкреслити, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» є значним внеском не тільки в україністику, а й у славістику: розв'язання проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму на матеріалі будь-якої слов'янської мови має велике загальнославістичне значення [26, с. 92]³⁰. Необхідно відзначити, що П. Г. Житецький пише саме про односторонній зв'язок вокалізму і консонантизму, а не про їх взаємодію: в історії української мови зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) викликали зміни в підсистемі приголосних. Твердження про зворотний вплив консонантизму на вокалізм в історії східнослов'янських (і взагалі слов'янських) мов уперше представлене в працях О. О. Шахматова, який розглядав зв'язок вокалізму і консонантизму як взаємодію [там же].

Дуже важливим у праці П. Г. Житецького є встановлення стійких тенденцій до рівноваги голосних і приголосних в історії української мови [333, с. 89]. З погляду вченого, між вокалізмом і консонантизмом існують

³⁰ Водночас, як відзначає А. Й. Багмут, студії П. Г. Житецького «свідчать про його глибокі знання порівняльно-історичної граматики слов'янських мов» [11, с. 26].

компенсаційні відношення. «Ослаблення» вокалізму, за П. Г. Житецьким, спричиняється до «підсилення» консонантизму, а «підсилення» вокалізму – до «ослаблення» консонантизму. Щоправда, учений трактує це твердження дещо механістично і за різними ознаками для голосних і приголосних: «ослаблення» вокалізму полягає в скороченні кількості голосних звуків (занепад редукованих), а «підсилення» консонантизму – у вживанні в певних позиціях (у кінці слова та перед глухими приголосними) сильних (глухих) приголосних звуків. Водночас сама думка про те, що в тих чи інших сучасних слов'янських мовах (діалектах) та в їхній історії «бідний» вокалізм поєднується з «багатим» консонантизмом і навпаки, виявилася дуже продуктивною в мовознавстві ХХ ст. Вона стала основою поділу слов'янських мов (діалектів) на два типи – вокалічний і консонантний, які інтерпретовано як у синхронічному, так і в діяхронічному аспекті [208, с. 106–121; 137, с. 40–53; 138, с. 55, 75, 84, 112; 201, с. 75, 157–158, 225–228; 234, с. 18, 139, 206–207; 48, с. 8–31; 209, с. 34–39].

Дослідження цієї проблеми в лінгвістиці ХХ ст. дозволили виділити ряд особливостей, що характеризують вокалічні та консонантні мови, і водночас установити, що «чистих» вокалічних і «чистих» консонантних мов (діалектів) не існує. Так, у праці С. В. Бромлей показано, що вокалічні говори (з різним ступенем вокальності) є в усіх східнослов'янських мовах [48]. Імпліцитно подібні ідеї представлено вже в П. Г. Житецького: він відзначає вокалізовані приголосні в говорах усіх східнослов'янських мов і більшу поширеність цих звуків в українських говорах порівняно з білоруськими та російськими [169, с. 211].

Зберігає актуальність і твердження П. Г. Житецького про те, що відмінності між слов'янськими мовами полягають не тільки у вокалізмі, а й у консонантизмі. На думку вченого, у вокалізмі «індивідуалізм слов'янських нарч різкіше впадає в очі; але аналіз малоруського консонантизму покаже нам, що й тут панують глибоко типові звукові риси, хоча значною мірою вони зумовлені перетвореннями в галузі голосних звуків» [там же, с. 145]. Це

видається П. Г. Житецькому закономірним: «Та інакше й бути не могло: своєрідна система голосних повинна була викликати своєрідну систему приголосних звуків» [там же].

Дістала великого поширення та подальшого поглиблення й ідея П. Г. Житецького про провідну роль вокалізму в процесі перетворення систем вокалізму і консонантизму слов'янських мов: саме зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) викликають наступні зміни як у підсистемі голосних, так і в підсистемі приголосних [26, с. 93].

З погляду П. Г. Житецького, для спільноруської епохи характерне «процвітання глухих голосних» [там же, с. 67]. Цей час і був періодом відносної рівноваги вокалізму і консонантизму у фонетичних системах слов'янських мов. Прямо на це П. Г. Житецький не вказує, проте це твердження представлене в ученого імпліцитно: воно органічне для системи ідей П. Г. Житецького. Про це свідчить, зокрема, і те, як зображує вчений еволюцію фонетичної системи української мови після занепаду редукованих голосних: «Рух звуків у малоруському наріччі, як і в усіх слов'янських наріччях, почався, на нашу думку, з втрати глухих звуків **ъ** і **ь**...» [там же, с. 50]. Ущипливе зауваження О. О. Потебні («Що ж робили звуки до того часу, якщо вони не рухалися» [352, с. 44]) побудоване на непорозумінні. О. О. Потебня справедливо вказує на те, що звуки змінюються завжди, однак, оскільки П. Г. Житецькому властивий історичний підхід до мовних явищ, це було для нього очевидним. Пафос наведеного висловлювання в іншому: занепаду редукованих і фонетичним змінам, викликаним цим процесом, передував період відносної рівноваги вокалізму і консонантизму у фонетичних системах слов'янських мов [26, с. 94].

Необхідно підкреслити, що сучасники й однодумці П. Г. Житецького О. О. Потебня та М. О. Колосов не завжди були достатньо об'єктивними в оцінці ряду тверджень ученого. Зокрема, як відзначають дослідники, О. О. Потебня зосередив увагу майже виключно на недоліках праці П. Г. Житецького [333, с. 96]. На притаманне П. Г. Житецькому системне

трактування явищ історії української мови вказував М. О. Колосов, проте результати, здобуті П. Г. Житецьким, М. О. Колосов оцінював як лише негативні: «Книжці п. Житецького не можна відмовити в цілісності системи й послідовності в проведенні основних думок. Але думки ці нічим не доведені та є науковим упередженням. Такою є, наприклад, думка його про доісторичну давність «підляських» дифтонгів» [244, с. 261]. Отже, М. О. Колосов, справедливо критикуючи П. Г. Житецького за обмеженість історичного підходу до мовних явищ, не дає об'єктивної оцінки досягненням П. Г. Житецького в дослідженні системного характеру змін у мові.

Очевидно, суворість цих оцінок можна пояснити тим, що історичний зв'язок вокалізму і консонантизму в концепції П. Г. Житецького виступає значною мірою в занадто загальному та схематичному вигляді [26, с. 94]. Обмеженість системного підходу до мовних явищ виявилася, зокрема, у припущенні для російської та білоруської мов, де збережено етимологічні *o*, *e* в нових закритих складах (на відміну від української мови), двох протилежних процесів: спочатку подовження *o*, *e* з наступною дифтонгізацією, а потім монофтонгізації дифтонгів і переходу подовжених *ō*, *ē* в неподовжені голосні. Неаргументованість цієї гіпотези викликала негативну оцінку сучасників П. Г. Житецького. Під впливом критики О. О. Потебні [352, с. 46–47], М. О. Колосова [244, с. 261], В. Ягича [527, с. 348–363] П. Г. Житецький відмовився від твердження про спільноруський характер дифтонгізації *ō*, *ē*, погодившись із В. Ягичем у тому, що спільноруським було лише подовження *o*, *e* [171, с. 108–109]. Проте, на думку О. О. Потебні, сучасні східнослов'янські мови не містять у собі фактів, які свідчили б про спільноруський характер подовження *o*, *e* в нових закритих складах: подовження цих голосних на східнослов'янському півдні можна реконструювати, спираючись на українські форми типу *куонь*, але, зокрема, у південновеликоруському наріччі «таких виразних слідів подовження» немає [352, с. 47].

Отже, у працях О. О. Потебні та П. Г. Житецького реконструйовано системи архетипів і системи фонетичних законів з подібним механізмом (об'єднаних спільною причиною). Завдяки цьому історія фонетичних систем східнослов'янських мов виступає як ланцюг причиново пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) і ознак звуків (сила і слабкість, глухість і дзвінкість, проривність і фрикативність, твердість і м'якість приголосних) [26, с. 95]. Це й зумовило те, що концепції «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні та зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького зберегли актуальність у мовознавстві ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Аналіз показує, що реконструкція фонетичних явищ у студіях учених Харківської школи, як і в працях істориків мови 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. [24, с. 63], мала субстанційний характер: О. О. Потебня, М. О. Колосов і П. Г. Житецький реконструюють *субстанцію, матерію* мови, а не відношення між мовними одиницями. Останнє стало надбанням лінгвістики ХХ ст. – початку ХХІ ст. [26, с. 95].

Субстанційний характер фонетичної реконструкції в працях учених Харківської школи відбився, зокрема, у реконструкції середніх звуків-архетипів, за допомогою яких можна пояснити сучасні рефлекси в різних слов'янських мовах (діалектах).

Аргументуючи це, О. О. Потебня зауважує, що, наприклад, пояснювати неповноголосну старослов'янську форму повноголосною східнослов'янською та навпаки «більш ризиковано, ніж виводити ту й іншу з третьої, яку вони передбачають» [353, с. 50]. Тому вчений допускав можливість реконструкції для повноголосних і неповноголосних форм середнього архетипу [352, с. 113]. Подібно до цього О. О. Потебня вважав, що праслов'янські сполучення *tj* і *dj* на «русько-болгарському» ґрунті давали *ч'ч'* і *дж'дж'*. О. О. Потебня реконструював такі архетипи саме тому, що вони пояснюють наявність різних рефлексів *tj* і *dj* у східнослов'янських і південнослов'янських мовах.

Показовим у цьому плані є й пояснення походження початкових *je* та *o* в слов'янських мовах, яке дав М.О.Колосов. Вище відзначалося, що він визнавав первинність початкового *je* в ст.-сл. *~ěāiū* і вторинність початкового *o* в укр. і рос. *олень*. Водночас М. О. Колосов допускав можливість іншої інтерпретації: *je* та *o* походять від *третього* звука – праслов'янського *e* [245, с. 15–16]. У зв'язку з цим О. О. Потебня також обґрунтовував твердження про те, що праслов'янським архетипом міг бути лише *третій* звук [352, с. 18–23].

Важливим внеском у розробку принципу системності стала теза про неприпустимість множинності в галузі реконструкції архетипів. Це твердження обґрунтовував М. О. Колосов. На його думку, істотним недоліком «Очерка звуковой истории малорусского наречия» є те, що П. Г. Житецький реконструює не один, а кілька архетипів як рефлексів спільноруського *ě*. Це, за М. О. Колосовим, свідчить про хаос, асистемність у зображенні історії мовних явищ [241, с. 27–28].

Звернення до праці П. Г. Житецького показує, що реконструйовані ним два рефлексів наголошеного *ě* (*ijě* і *ije*) характеризували різні «наріччя» спільноруської мови [169, с. 93–95]. Проте думка про різну локалізацію цих рефлексів висловлена П. Г. Житецьким недостатньо чітко, і це робить зрозумілою негативну оцінку М. О. Колосова.

Системний підхід учених Харківської школи до мовних явищ у їхній історії відбито й у прийомі хронологізації фонетичних явищ. Так, М. О. Колосов негативно оцінював твердження О. О. Потебні [352, с. 44] про збереження редукованих голосних у деяких сучасних північновеликоруських говорах. Один з аргументів М. О. Колосова базується на розрізненні голосних призвуків на місці давніх редукованих, з одного боку, і редукованих голосних як фонем, з іншого: «Глухі звуки здавна загубилися в руській мові як окрема звукова категорія, як звуки, що незмінно виявлялися колись у відомих певних випадках; але *можливість вимови* (виділено автором) глухого мовою і досі в деяких говорах не втрачено» [244, с. 7]. Словосполучення *окрема звукова*

категорія М. О. Колосов уживає в тому значенні, яке пізніше було закріплене за терміном *фонема*. Отже, у трактуванні історії **ѣ** і **ь** як одиниць системи фонем М. О. Колосов став попередником мовознавців ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Певна обмеженість історичного підходу до явищ мовної історії, характерна для П. Г. Житецького, виявилася в одноплощинному співвіднесенні архетипів: на площину спільноруської прамови перенесено такі різні за часом виникнення явища, як повноголосся та занепад редукованих (див. вище).

Притаманне вченим Харківської школи розуміння мови як системи реалізувалося також у прийомі локалізації мовних явищ. Так, О. О. Потебня відзначив певну системність написань у Повчанні Єфрема Сіріна, волинській пам'ятці кінця ХІІІ ст. Учений звернув увагу на збіг двох давніх прийменників-префіксів **въ** та **у**. Давши цьому явищу фонетичну інтерпретацію, О. О. Потебня підкреслив, що такі форми, як **у часъ**, **ув молитвах**, **узлюбиль**, з одного боку, і **вгодно**, **повчити**, **въмрѣти**, з іншого, мають «малоруське» походження. Проте форми типу **узѣ** (замість **взѣ**) і **вже** (замість **уже**) не можна вважати «малоруськими». Аргументуючи це твердження, О. О. Потебня вказує на те, що подібні форми з давнього часу властиві говорам інших східнослов'янських територій (учений робить посилання на Смоленську грамоту 1229 р. та на північні російські грамоти ХІV – ХV ст.) і гармоніюють з іншими великоруськими рисами, які, за О. О. Потебнею, вніс переписувач (друге повноголосся, перехід напружених редукованих у сильній позиції в **о** та **е**, цокання) [345, с. 72–73].

1. Як дотримання принципу системності під час дослідження історії мови вплинуло на трактування сутності фонетичних законів у роботах учених Харківської школи?

2. Яким чином концепція «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні пов'язана з уточненням класифікації приголосних у європейському мовознавстві?

3. Прокоментуйте зв'язок потебнянської концепції «кількісних змін приголосних» з гіпотезою щодо наявності категорії напруженості / ненапруженості в історії консонантної підсистеми слов'янських мов.

4. Хто з представників Харківської школи вперше обґрунтував тезу про зв'язок вокалізму і консонантизму?

5. Поясніть сутність критики досліджень П. Г. Житецького з боку інших представників Харківської школи.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Системне трактування мовних явищ ученими Харківської школи відбилося найбільше в роботах із:

- а) синтаксису;
- б) словотвору;
- в) історичної фонетики;
- г) лексикології.

2. Прийом генетичного ототожнення фактів було застосовано представниками Харківської школи в дослідженнях:

- а) слов'янського вокалізму;
- б) слов'янського консонантизму;
- в) морфемної будови;
- г) лексичної системи.

3. Які групи приголосних за участю голосу і шуму виділяв М. Н. Катков?

- а) дзвінкі;
- б) напружені;
- в) глухі;
- г) середні.

4. Які звуки у фонетичній системі О. О. Потебня називав найслабшими?

- а) сонорні;
- б) голосні;

- в) приголосні дзвінки;
- г) приголосні глухі.

5. Найважливішими для сучасного мовознавства є такі концепції вчених Харківської школи:

- а) «кількісних змін приголосних»;
- б) фонетичного закону;
- в) зв'язку вокалізму і консонантизму;
- г) економії мовних зусиль.

6. Відкриття яких втрачених в історії слов'янських мов диференційних ознак приголосних можна обґрунтувати за допомогою концепції «кількісних змін приголосних»?

- а) напруженості;
- б) проривності;
- в) сонорності;
- г) ненапруженості.

7. Найсильнішими звуками у фонетичній системі (за О. О. Потебнею) є:

- а) дзвінки проривні;
- б) фрикативні;
- в) голосні;
- г) глухі проривні.

8. Застосування прийому генетичного ототожнення фактів у студіях учених Харківської школи відбито в дослідженні таких фонетичних явищ:

- а) історія африкат в українській мові;
- б) монофтонгізація дифтонгів у праслов'янській мові;
- в) йотація приголосних;
- г) перехід *o* в *i* в нових закритих складах.

9. П. Г. Житецький відмовився від тези про спільноруський характер дифтонгізації *o*, *e* в нових закритих складах під впливом критики:

- а) В. Ягича;

- б) П. Ф. Фортунатова;
- в) М. О. Колосова;
- г) О. О. Потебні.

10. Реконструкція фонетичних явищ у студіях учених Харківської школи мала:

- а) функціональний характер;
- б) субстанційний характер;
- в) ретроспективний характер.

Рекомендована література

48. Бромлей С. В. Различия в степени вокализованности сонорных и их роль в противопоставлении центральных и периферийных говоров / Бромлей С. В. // Диалектография русского языка / отв. ред. Р. И. Аванесов, А. И. Горшков. – М. : Наука, 1985. – С. 8–31.

138. Горшкова К. В. Историческая грамматика русского языка : учеб. пособие для ун-тов / Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. – М. : Высшая школа, 1981. – 359 с.

169. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / Житецкий П. И. – К., 1876. – IV, 376 с.

234. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка : учеб. пособие для вузов / Колесов В. В. – М. : Высш. школа, 1980. – 215 с.

244. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка / Колосов М. А. – Варшава, 1878. – X, 270 с.

344. Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий / Потебня А. А. – Воронеж, 1866. – 156, III с.

352. Потебня А. А. К истории звуков русского языка / Потебня А. А. – Воронеж, 1876. – Ч. 1. – VI, 243 с.

353. Потебня А. А. К истории звуков русского языка : Этимологические и другие заметки / Потебня А. А. – Варшава, 1880. – Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.

§ 4. Принцип загального зв'язку явищ

Отже, в історико-фонетичних студіях учених Харківської школи відбито найважливіші принципи порівняльно-історичного дослідження – історизму, причиновості й системності. Наведений матеріал свідчить, що вони тісно пов'язані між собою як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ [26, с. 97]. Безперечно, у цьому реалізувалася орієнтація О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького на порівняльно-історичний метод. Важливість принципу загального зв'язку явищ учені Харківської школи усвідомлювали й теоретично. Так, О. О. Потебня, характеризуючи цей принцип, звернувся до гіперболи: «Лист, що зпав з дерева, потрясає всесвіт» [378, с. 269]. Пізнання «зв'язку явищ» і є завданням історика, у тому числі й історика мови [349, с. 25]. Учений підкреслював, що єдність і взаємозв'язок явищ виявляються більш тісними в міру поглиблення нашого пізнання: «Чим більш досконаліми стають засоби спостереження, тим більш ми переконуємося, що зв'язок між окремими явищами мови є набагато тіснішим, ніж здається» [346, с. 45].

О. О. Потебня теоретично не обґрунтовував твердження про тісний зв'язок принципів історизму, причиновості й системності. Проте ця теза імпліцитно представлена в працях ученого, присвячених дослідженню різних рівнів мови, у тому числі фонетичного. На думку історіографів мовознавства, принцип системності в О. О. Потебні є тісно взаємопов'язаним з принципом історизму. Саме виявлення тих чи інших властивостей системи є можливим лише на історичній основі [199, с. 102]. О. О. Потебня показує це, зокрема, аналізуючи види дієслова: «Система видів має бути не описом, а історією їх походження» [348, с. 88]. Отже, шлях від історії до системи дає можливість пізнати та описати систему мови [199, с. 102].

Важливо підкреслити, що вихідним для О. О. Потебні є поняття *історія*. У зв'язку з цим дослідники відзначають, що до мовних явищ О. О. Потебня підходив переважно з історичної позиції, розглядаючи факти мови в динаміці

їхнього розвитку. Історичний підхід примушував шукати причини мовних змін, системні зв'язки між ними [141, с. 164–165].

Отже, поняття *причина, система, загальний зв'язок явищ* у концепції О. О. Потебні є дуже важливими, але в гносеологічному аспекті, у плані конкретного шляху пізнання мовних явищ вони виступають як похідні від поняття *історія*. Як відзначалося, провідним для О. О. Потебні є принцип історизму. Таким чином, О. О. Потебня як історик мови йшов у своїх дослідженнях від принципу історизму до принципів причиновості, системності та загального зв'язку явищ.

Показово, що на взаємозв'язок явищ мовної історії в працях О. О. Потебні вказував його старший сучасник І. І. Срезневський [26, с. 36].

Наведений вище матеріал свідчить, що тісний взаємозв'язок принципів історизму, причиновості й системності як конкретизації та вияву принципу загального зв'язку явищ (принцип історизму відіграє провідну роль) спостерігається також в історико-фонетичних студіях М. О. Колосова та П. Г. Житецького.

Якщо в працях О. О. Потебні та П. Г. Житецького твердження про те, що принципи історизму, причиновості й системності є конкретизацією та виявом принципу загального зв'язку явищ і як такі тісно зв'язані один з одним, представлене імпліцитно (на конкретному історико-фонетичному матеріалі), то М. О. Колосов висвітлює його й у теоретичному аспекті. Зазначивши необхідність пов'язувати дані сучасних східнослов'янських мов (діалектів) з відповідними спільноруськими, розкривати причини виникнення певних мовних особливостей, визначати «звукову фізіономію певної мови або наріччя», М. О. Колосов підкреслив, що «навіть несхожі між собою» особливості мови «стоять у взаємному зв'язку» [244, с. II–III].

В історико-фонетичних студіях українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. принципи історизму, причиновості й системності в їх взаємодії виявилися, зокрема, у процедурі реконструкції фонетичних законів.

Проте останні виступають як поодинокі, не пов'язані між собою [26, с. 35]. Безперечним кроком уперед стала реконструкція вченими Харківської школи систем однорідних фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною і діють у певний період історії мови. Отже, між фонетичними явищами в їх історії вчені Харківської школи встановлюють більш тісний зв'язок, ніж мовознавці 20-х – 60-х рр. XIX ст.

З наведеного нами матеріалу випливає, що найбільш повно принцип загального зв'язку явищ відбито в концепціях «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні та зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького. У межах зазначених концепцій їхні автори, застосовуючи певні прийоми та процедури порівняльно-історичного методу (генетичне ототожнення фактів, реконструкцію архетипів і фонетичних законів, їх хронологізацію й локалізацію), ретельно простежують історичні, причинові й системні зв'язки.

Повноті відбиття принципу загального зв'язку явищ сприяло широке використання сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови; при цьому матеріал давніх писемних пам'яток відіграє роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел [26, с. 99].

М. О. Колосов вважав, що дослідники, орієнтуючись на те або інше джерело вивчення історії мови, мусять брати до уваги можливості цього джерела в плані пізнання системних властивостей мови. На думку вченого, давні писемні пам'ятки, навіть якщо в них є змішання літер, не дають можливості визначити характер того або іншого звука, бо для цього треба розкрити його відношення до інших звуків давньої епохи. Отже, необхідний системний підхід, за допомогою якого – шляхом «абстрагування, порівняння, узагальнення» – можна реконструювати давню фонетичну систему, яку не витримано в жодній з пам'яток [241, с. 35]. Для цього слід використовувати

дані сучасної мови: вони, як це імпліцитно представлене в М. О. Колосова, дають можливість краще побачити системний характер мови [там же].

Прагнення встановити історичні, причинові, системні зв'язки між мовними явищами в їхній історії відбилося й у трактуванні вченими Харківської школи мети історико-лінгвістичного дослідження [26, с. 99]. О. О. Потебня, М. О. Колосов і П. Г. Житецький усвідомлювали її широко і не звужували до прамовної реконструкції. П. Г. Житецький вважав реконструкцію прамови «тільки засобом, важелем науки» [169, с. 259]. За словами М. О. Колосова, мета дослідження з історії мови полягає в тому, щоб «простежити хронологічно, послідовно різні зміни, що з часом відбувалися в мові, і дати їм пояснення на історичному ж ґрунті» [245, с. VI], тобто в необхідності встановити історичні зв'язки між мовними явищами і причини мовних процесів. Методологічно важливим слід вважати також наведене вище твердження О. О. Потебні про те, що завданням історика мови є пізнання «зв'язку явищ».

Отже, метою історико-лінгвістичного дослідження в трактуванні вчених Харківської школи є встановлення загального зв'язку явищ мови, тобто реалізація принципу загального зв'язку явищ на конкретному історико-мовному матеріалі.

У «Вступі» ми поставили одне із завдань навчального посібника: з'ясувати об'єктивність і справедливість критичних суджень М. М. Соколова щодо історико-фонетичної спадщини О. О. Потебні, установити, якою мірою вони відбивають реальні досягнення й вади студій ученого. Проведений аналіз показав, що запропонована М. М. Соколовим інтерпретація поглядів О. О. Потебні на генетичні зв'язки мов, фонетичні закони й аналогію є однобічною та спрощеною.

Історико-фонетичні дослідження О. О. Потебні дійсно, за словами М. М. Соколова, «не удостоювалися належної оцінки» сучасників; але з наведених фактів випливає, що це було наслідком не «швидкого старіння» загальних настанов і прийомів О. О. Потебні, а, навпаки, сміливого,

новаторського розв'язання ним проблем історичної фонетики східнослов'янських мов (концепція «кількісних змін приголосних»). У самому судженні М. М. Соколова про брак «належної оцінки» історико-фонетичних студій О. О. Потебні в сучасній йому лінгвістиці внаслідок «швидкого старіння» є протиріччя. М. М. Соколов стверджує: їх оцінювали нижче, ніж вони на те заслуговували; а це зовсім не узгоджується з його ж тезою про «швидке старіння» [26, с. 100].

Не можна не прийняти твердження М. М. Соколова про поєднання в студіях О. О. Потебні старого і нового (без наступності неможливий розвиток будь-якої науки), проте вживання М. М. Соколовим таких слів, як *суміш* і *рутина*, свідчить, безсумнівно, про упередженість рецензента [там же].

Отже, загальна оцінка М. М. Соколова, його спроба протиставити методологічні позиції О. О. Потебні та вчених Московської школи є неправомірними.

Головна причина критичного характеру оцінок М. М. Соколова полягає в тому, що до історико-фонетичної спадщини О. О. Потебні він підходив не як історіограф мовознавства, а з погляду «асиміляції минулого» [там же].

Важливо відзначити, що в примітці редакції «Известий Отделения русского языка и словесности» до рецензії М. М. Соколова підкреслено, що редакція «не може погодитися з даною ним тут оцінкою і не вважає справедливим *суворий вирок* (виділено нами – В. Г., А. О.) М. М. Соколова» [405, с. 347].

Очевидно, примітку написав молодий О. О. Шахматов, який у цей час редагував «Известия Отделения русского языка и словесности». Відомо, що О. О. Шахматов добре знав праці О. О. Потебні вже під час навчання в гімназії. Він глибоко – на все своє творче життя – засвоїв ряд думок О. О. Потебні, зокрема твердження про різний час занепаду редукованих на східнослов'янському терені³¹. Високу оцінку історико-фонетичної спадщини

³¹ Див. 442, с. 36; 445, с. 189–190.

фундатора Харківської школи можна знайти в ряді праць О. О. Шахматова³². Ці та інші факти ставлення О. О. Шахматова до наукової творчості О. О. Потебні [442; 445] необхідно враховувати в розв'язанні проблеми наступності розвитку українського і російського порівняльно-історичного мовознавства другого періоду (70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.) [26, с. 101].

1. Наведіть приклади реалізації принципу загального зв'язку явищ у роботах учених Харківської школи.

2. Чи відбито теоретичне обґрунтування тези про зв'язок принципів історизму, причиновості та системності в студіях учених Харківської школи?

3. У яких концепціях учених Харківської школи реалізовано принцип загального зв'язку явищ?

4. Сформулюйте мету історико-лінгвістичного дослідження, з погляду дослідників Харківської лінгвістичної школи.

5. Обґрунтуйте об'єктивність чи необ'єктивність критики М. М. Соколовим досліджень О. О. Потебні.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Хто з представників Харківської школи теоретично обґрунтував принцип загального зв'язку явищ?

- а) М. О. Колосов;
- б) П. Г. Житецький;
- в) О. О. Потебня.

2. Хто з лінгвістів (сучасників О. О. Потебні) вказував на наявність взаємозв'язку явищ мовної історії в роботах О. О. Потебні?

- а) П. Ф. Фортунатов;
- б) І. І. Срезневський;
- в) О. О. Шахматов;
- г) П. Г. Житецький.

3. Найважливішим у О. О. Потебні є поняття:

³² Див., зокрема, 480, с. 581.

- а) фонеми;
- б) історичних чергувань голосних і приголосних;
- в) третьої палаталізації задньоязикових;
- г) загального зв'язку явищ.

4. Метою історико-лінгвістичного дослідження в трактуванні вчених Харківської школи є встановлення:

- а) системних зв'язків;
- б) причин;
- в) хронології мовних явищ;
- г) загального зв'язку явищ.

5. Принципи історизму, причиновості та системності щодо принципу загального зв'язку явищ є його:

- а) систематизацією;
- б) синтагматикою;
- в) конкретизацією та виявом ;
- г) узагальненням.

6. Які ідеї О. О. Потебні були критично сприйняті М. М. Соколовим?

- а) генетичні зв'язки мов;
- б) «кількісні зміни приголосних»;
- в) дія аналогії;
- г) монофтонгізація дифтонгів.

7. М. М. Соколов протиставив ідеї О. О. Потебні методологічним позиціям учених:

- а) Казанської лінгвістичної школи;
- б) Московської лінгвістичної школи;
- в) Лейпцизької лінгвістичної школи;
- г) Женевської лінгвістичної школи.

8. Хто з молодших сучасників О. О. Потебні високо оцінював історико-фонетичну спадщину фундатора Харківської школи:

- а) Ф. П. Фортунатов;
- б) О. О. Шахматов;
- в) М. О. Колосов;
- г) П. Г. Житецький.

9. Хто з учених Харківської школи кваліфікував мову як «систему знаків, здатну до невизначеного, до безмежного розширювання»?

- а) О. О. Потебня;
- б) М. О. Колосов;
- в) П. Г. Житецький.

10. У студіях учених Харківської школи принципи історизму, причиновості, системності в їх взаємодії виявилися в процесі виконання прийомів і процедур:

- а) лінгвістичної реконструкції архетипів і фонетичних законів;
- б) генетичного ототожнення фактів;
- в) здійснення комунікативно-змістовного членування речення;
- г) хронологізації й локалізації.

Рекомендована література

378. Савинов М. П. Зернятка спогадів про О. О. Потебню / Савинов М. П. // Науковий зб. Харк. науково-дослідчої катедри історії української культури. – 1926. – Ч. 2–3. – С. 265–268.

442. Франчук В. Ю. О. О. Шахматов і наукова спадщина О. О. Потебні / Франчук В. Ю. // Мовознавство. – 1974. – № 3. – С. 36–44.

442а. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності / В. Ю. Франчук. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.

445. Франчук В. Ю. Творческие контакты языковедов Украины и России до Октября / Франчук В. Ю. // Традиции русского языкознания на Украине. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 174–195.

448. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России : очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании / Чемоданов Н. С. – М. : Учпедгиз, 1956. – 95 с.

480. Шахматов А. А. Русский язык / Шахматов А. А. // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1899. – Т. 28. – С. 564–581.

Термінологічний покажчик

архаїзм, архаїзація 36
відносна хронологія 34, 35
внутрішні причини 45, 46
генетичне ототожнення фактів 18, 19, 68
діахронія 11, 12
дивергенція 20
динаміка 11, 12
друге повноголосся 29
зовнішні причини 45, 46
етимологія 11, 12
інновація 36
історичний метод 14
консонантний еліпсис 55
концепція «кількісних змін приголосних» 55, 59, 69, 71, 73
локалізація 32, 80
напруженість 73
ненапруженість 73
«ослаблення» 55, 56
«підсилення» 55, 58, 59
порівняльний метод 14
принцип історизму 10, 12
принцип загального зв'язку явищ 85, 86
принцип причиновості 45
принцип системності 66
причина 49, 50
розвиток мови 7, 8
синтаксис 11, 12
синхронія 11, 12

система 66

статика 11, 12

теорія двох періодів мовного розвитку 8, 9, 10

теорія «родовідного дерева» 19, 22, 31

умова 49, 50, 51

фонетичний закон 27, 28, 69

«хвильова» теорія 31

хронологізація 32, 33, 80

Іменний покажчик

Андрієвський М.
Білецький-Носенко П. П.
Бодуен де Куртене І. О.
Бромлей С. В.
Будагов Р. О.
Булаховський Л. А.
Буслаєв Ф. І.
Владимиров П. В.
Востоков О. Х.
Гербарт Й.
Грімм Я.
Головацький Я. Ф.
Гумбольдт В.
Даль В. І.
Житецький П. Г.
Карський Ю. Ф.
Катков М. Н.
Колесов В. В.
Колосов М. О.
Лавровський П. О.
Максимович М. О.
Міклошич Ф.
Потебня О. О.
Раск Р.
Соболевський О. І.
Соколов М. М.
Срезневський І. І.
Фортунатов П. Ф.

Шахматов О. О.

Шлейхер А.

Шмідт Й.

Ягич В.

Якобсон Р. О.

Бібліографічний список

Основна література

6. Амирова Т. А. Очерки по истории лингвистики : монография / Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. – М. : Наука, 1975. – 559 с.
11. Багмут А. Й. Славістичні інтереси П. Г. Житецького / Багмут А. Й. // Мовознавство. – 1970. – № 1. – С. 26–30.
13. Барінова Г. А. Редукция и выпадение интервокальных согласных в разговорной речи / Барінова Г. А. // Развитие фонетики современного русского языка. Фонологические подсистемы. – М. : Наука, 1971. – С. 117–127.
15. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : навч. посібник / Бевзенко С. П. – К. : Вища школа, 1991. – 231 с.
17. Білодід О. І. О. О. Потєбня про перехід о, е в і в українській мові / Білодід О. І. // Зб. наук. праць аспірантів кафедр суспільних наук. – К., 1963. – № 13. – С. 62–72.
18. Білодід О. І. О. О. Потєбня і філософська традиція / Білодід О. І., Кримський С. Б. // Наукова спадщина О. О. Потєбні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потєбні : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 4–10.
22. Березин Ф. М. Основные проблемы общего и сравнительно-исторического языкознания в русской лингвистике конца XIX – начала XX вв. : автореф. дис. ... докт. филол. наук / Березин Ф. М. – М., 1970. – 47 с.
23. Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX – начало XX в.) / Березин Ф. М. / отв. ред. Ф. П. Филин. – М. : Наука, 1968. – 311 с.
36. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. / Бодуэн де Куртенэ И. А. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 391 с.

48. Бромлей С. В. Различия в степени вокализованности сонорных и их роль в противопоставлении центральных и периферийных говоров / Бромлей С. В. // Диалектография русского языка / отв. ред. Р. И. Аванесов, А. И. Горшков. – М. : Наука, 1985. – С. 8–31.

49. Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX – XX вв. : из истории лингвистических учений / Будагов Р. А. – М. : Наука, 1988. – 320 с.

59. Булаховский Л. А. Александр Афанасьевич Потебня (к 60-летию со дня смерти) / Булаховский Л. А. – К., 1952. – 46 с.

66. Булич С. К. Русский язык и сравнительное языкознание / Булич С. К. // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1899. – Т. 28. – С. 823–833.

69. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Буслаев Ф. И. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.

91. Владимиров П. В. Пятидесятилетие «Мыслей об истории русского языка» (Очерк трудов за 50 лет и новые материалы) / Владимиров П. В. – К., 1899. – 45 с.

105а. Глушчанка У. А. А. А. Шахматаў і М. М. Дурнаво пра сінхранію і дыяхранію / Глушчанка У. А. // Веснік Віцебскага дзяржаўнага універсітэта імя П. М. Машэрава. – 2002. – № 3 (35). – С. 70–73.

106. Глущенко В. А. А. А. Потебня об эллипсисе согласных в истории восточнославянских языков / Глущенко В. А. // А. А. Потебня – исследователь славянских взаимосвязей : тезисы Всесоюзной научной конф. (окт. 1991 г.). – Харьков, 1991. – Ч. 2. – С. 19–20.

129. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії українського і російського мовознавства. Харківська лінгвістична школа : навч. посібник для студентів філол. спеціальностей пед. ін-тів і університетів / В. А. Глущенко. – Слов'янськ, 1994. – 69 с.

131а. Глущенко В. А. Ученые Московской школы об историческом и описательном изучении языка / В. А. Глущенко // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк: Донеччина, 2001. – Вып. 7. – С. 453-460.

132. Глущенко В. А. Щоб знати мову, треба знати її історію (Дослідження О. О. Потебні і сучасна шкільна практика) / Глущенко В. А. // Відродження. Український міжетнічний науково-педагогічний журнал. – № 9. – 1994. – С. 66–67.

134. Головацький Я. Грамматика русского языка / Головацький Я. – Львів, 1849. – 223 с.

137. Горшкова К. В. Соотношение вокализма и консонантизма в истории древнерусского языка / Горшкова К. В. // Славянская филология. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. – Вып. 5. – С. 40–53.

138. Горшкова К. В. Историческая грамматика русского языка : учеб. пособие для ун-тов / Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. – М. : Высшая школа, 1981. – 359 с.

144. Даль В. И. О наречиях русского языка / Даль В. И. // Толковый словарь живого великорусского языка / Даль В. И. – М. : Русский язык, 1989. – Т. 1. – С. XLIX–XCIII.

147. Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков / Десницкая А. В. / отв. ред. П. С. Кузнецов. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 332 с.

169. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / Житецкий П. И. – К., 1876. – IV, 376 с.

171. Житецкий П. И. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / Житецкий П. И. // Вибрані праці : філологія / Житецкий П. И. / вступ. стаття, упоряд. та комент. Л. Т. Масенко. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 19–138.

172. Жовтобрюх М. А. Значення праць О. О. Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства / Жовтобрюх М. А. // Олександр Опанасович

Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 5–24.

176. Жовтобрюх М. А. Історія української мови : фонетика / Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.

186. Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов / В. К. Журавлев // Праславянский язык : достижения и проблемы в его реконструкции / Бирнбаум Х. / общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева. – М. : Прогресс, 1987. – С. 453–493.

199. Зубкова Л. Г. Лингвистические учения конца XVIII – начала XX вв. : развитие общей теории языка в системных концепциях / Л. Г. Зубкова. – М. : Изд-во РУДН, 1989. – 215 с.

201. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка : учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.». – 3-е изд. / Иванов В. В. – М. : Просвещение, 1990. – 400 с.

208. Исаченко А. В. Опыт типологического анализа славянских языков / Исаченко А. В. // Новое в лингвистике. – М. : Изд-во иностр. лит., 1963. – Вып. 3. – С. 106–121.

209. Историческая типология славянских языков : фонетика, словообразование, лексика и фразеология / под ред. А. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1986. – 287 с.

216. Карский Е. Ф. Очерк научной разработки русского языка в пределах СССР / Карский Е. Ф. // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1926. – Т. 101. – VII, 103 с.

219. Касаткин Л. Л. К истории сочетания *чьн* и шепелявенья в русском языке (<с'н'> на месте *чьн* и смежные фонетические явления в одном архаическом говоре) / Касаткин Л. Л. // Диалектография русского языка / отв. ред. Р. И. Аванесов, А. И. Горшков. – М. : Наука, 1985. – С. 80–94.

220. Касаткин Л. Л. Некоторые фонетические изменения в консонантных сочетаниях в русском, древнерусском и праславянском языках, связанные с противопоставлением согласных по напряженности / ненапряженности / Касаткин Л. Л. // *Вопр. языкознания.* – 1995. – № 2. – С. 43–56.

221. Катков М. Н. Об элементах и формах славяно-русского языка / Катков М. Н. – М., 1845. – II, 253, II с.

227. Князев С. В. О связи особенностей артикуляционной базы говора с характером противопоставления глухих и звонких, твердых и мягких согласных / Князев С. В. // *Современные русские говоры* / отв. ред. Ю. С. Азарх. – М. : Наука, 1991. – С. 28–35.

229. Кодзасов С. В. Фонетический эллипсис в русской разговорной речи / Кодзасов С. В. // *Теоретические и экспериментальные исследования в области структурной и прикладной лингвистики* / под общ. ред. В. А. Звегинцева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – С. 109–133.

231. Колесов В. В. Введение в историческую фонологию. Система и изменение (на материале русского языка) : Конспект лекций, прочитанных студентам гос. ун-та в Сегеде в апр. 1972 г. / Колесов В. В. – Сегед, 1974. – 93 с.

232. Колесов В. В. Динамическая модель и изменение фонем / Колесов В. В. // *Фонология : сб. лингвистических статей* / под ред. В. Г. Руделева. – Тамбов, 1982. – С. 53–121.

234. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка : учеб. пособие для вузов / Колесов В. В. – М. : Высш. школа, 1980. – 215 с.

238. Колесов В. В. Сравнительно-исторический метод в трудах А. А. Потебни / Колесов В. В. // *Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : зб. наук. праць* / відп. ред. В. Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 25–39.

239. Колесов В. В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. / Колесов В. В. // *Понимание историзма и развития в*

языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А. В. Десницкая. – Л. : Наука, 1984. – С. 163–199.

241. Колосов М. А. Загадочные звуки в истории русского языка / Колосов М. А. – Варшава, 1877. – 45 с.

242. Колосов М. А. Заметки о языке и народной поэзии в области северновеликорусского наречия / Колосов М. А. – СПб., 1876–77. – 343 с.

243. Колосов М. А. Материал для характеристики северновеликорусского наречия / Колосов М. А. // Варшавские университетские известия. – 1874. – № 5. – С. 1–62.

244. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка / Колосов М. А. – Варшава, 1878. – X, 270 с.

245. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие / Колосов М. А. – Варшава, 1872. – 192 с.

268. Лавровский П. А. Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями / Лавровский П. А. // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1859. – Ч. 102. – С. 225–266.

289. Макушев В. [Рец. :] М. А. Колосов. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878 / Макушев В. // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1878. – Ч. 200. – № 12. – С. 363–381.

293. Мельников Г. П. Лингвистические воззрения А. А. Потебни и типология языков / Мельников Г. П. // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 65–89.

299. Мельничук О. С. Світогляд О. О. Потебні / Мельничук О. С. // Потебнянські читання / відп. ред. Г. П. Їжакевич. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 5–14.

305. Нерознак В. П. Праязык: реконструкт или реальность? / Нерознак В. П. // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 26–43.

314. Олійник І. С. Питання історичної фонетики української мови в працях О. О. Потебні // О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики : матеріали III Республіканської славістичної конф., присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні (23–27 грудня 1960 р.). – Харків : Вид-во ХГУ, 1962. – С. 43–54.

317. Остгоф Г. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков» / Остгоф Г., Бругман К. // История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях / Звегинцев В. А. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 187–198.

318. Острянин Д. Х. Філософське значення наукової спадщини О. О. Потебні / Острянин Д. Х. // Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 40–56.

319. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду / Павлюк М. В. – К. ; Одеса : Вища школа, 1978. – 184 с.

322. Пауфошима Р. Ф. Некоторые особенности сандхи в севернорусских говорах / Пауфошима Р. Ф. // Русские народные говоры : лингвогеографические исследования. – М. : Наука, 1983. – С. 35–44.

323. Пауфошима Р. Ф. О связи характера примыкания и звукового эллипсиса с особенностями фонологической системы (на материале говоров русского языка) / Пауфошима Р. Ф. // Русские диалекты. Лингвогеографический аспект / отв. ред. Р. И. Аванесов, О. Н. Мораховская. – М. : Наука, 1987. – С. 97–104.

333. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький / Плачинда В. П. – К. : Наук. думка, 1987. – 208 с.

334. Плоткин В. Я. Эволюция фонологических систем: на материале германских языков / Плоткин В. Я. – М. : Наука, 1982. – 129 с.

342. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : опыт логико-методологического анализа / В. И. Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.

343. Потебня А. А. Вступительная лекция к исторической грамматике русского языка / Потебня А. А. // Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 57–63.

344. Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий / Потебня А. А. – Воронеж, 1866. – 156, III с.

345. Потебня А. А. Заметки о малорусском наречии / Потебня А. А. – Воронеж, 1871. – 134 с.

346. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Потебня А. А. – 3-е изд. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.

347. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Потебня А. А. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1968. – Т. 3. – XIV, 551 с.

348. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Потебня А. А. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – 406 с.

349. Потебня А. А. Из записок по теории словесности (Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое) / Потебня А. А. – Харьков : М. В. Потебня, 1905. – 649 с.

350. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности : басня. Пословица. Поговорка / Потебня А. А. – Харьков, 1894. – II, 162, II с.

351. Потебня А. А. История русского языка : лекции, читанные в 1882–3 ак. г. в Харьковском ун-те [Публикация С. Ф. Самойленко] / Потебня А. А. // Потебнянські читання / відп. ред. Г. П. Їжакевич. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 119–168.

352. Потебня А. А. К истории звуков русского языка / Потебня А. А. – Воронеж, 1876. – Ч. 1. – VI, 243 с.

353. Потебня А. А. К истории звуков русского языка : этимологические и другие заметки / Потебня А. А. – Варшава, 1880. – Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.

354. Потебня А. А. К истории звуков русского языка : этимологические и другие заметки / Потебня А. А. – Варшава, 1881. – Ч. 3. – 144 с.

356. Потебня А. А. Мысль и язык / Потебня А. А. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.

358. Потебня А. А. Общий литературный язык и местные наречия / Потебня А. А. // Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 63–77.

359. Потебня А. А. Отзыв о сочинении А. Соболевского «Очерки из истории русского языка», ч. 1, К., 1884 / Потебня А. А. // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1896. – Т. 1. Кн. 4. – С. 804–831.

360. Потебня А. А. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия» / Потебня А. А. – К., 1876. – СПб., 1878. – 76 с.

361. Потебня А. А. Рецензия на статью «О подвижных звуках в малорусском языке». 1862 г. / Потебня А. А. // Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 77–78.

362. Потебня А. А. Синтаксис русского языка [публікація А. Я. Опришка] / Потебня А. А. // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 206–221.

363. Потебня А. А. Ударение / Потебня А. А. / подг. к изд. В. Ю. Франчук / отв. ред. К. К. Целуйко. – К. : Наук. думка, 1973. – 172 с.

364. [Потебня О. О.] Листи О. О. Потебні // Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 78–94.

365. Пресняков О. П. Проблемы историзма в филологическом наследии А. А. Потебни / Пресняков О. П. // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна

філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 11–25.

368. Пшепюрська М. Надсянський говір / Пшепюрська М. – Варшава, 1938. – IV, 88 с.

378. Савинов М. П. Зернятка спогадів про О. О. Потебню / Савинов М. П. // Науковий зб. Харк. науково-дослідчої катедри історії української культури. – 1926. – Ч. 2–3. – С. 265–268.

405. Соколов Н. Н. [Рец. :] Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни. Изложил И. Белоруссов. Орел, 1902 / Соколов Н. Н. // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1903. – Т. 8. Кн. 2. – С. 347–366.

409. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Соссюр Ф. де. // Труды по языкознанию / Соссюр Ф. де. – М. : Прогресс, 1977. – С. 31–285.

416. Стеблин-Каменский М. И. Очерки по диахронической фонологии скандинавских языков / Стеблин-Каменский М. И. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1966. – 148 с.

426. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Трубецкой Н. С. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – 372 с.

429. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Фасмер М. – Изд. 2-е. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1. – 576 с.; Т. 2. – 672 с.; 1987. – Т. 3. – 832 с.; Т. 4. – 864 с.

433. Фортунатов Ф. Ф. Русский филологический вестник. 1879 г. № 1-й ([Рец. :] Потебня А. А. Этимологические заметки. Начальные сочетания *лы-, ры-, лу-, ру-* = основным **ал, *ар*) // Критическое обозрение. – 1879. – № 7. – С. 33–35.

439. Фортунатов Ф. Ф. Sāmaveda – Āraṇyaka – Samhitā / Фортунатов Ф. Ф. – М., 1875. – 180, 67 с.

441. Франчук В. Ю. А. А. Потебня : кн. для учащихся / Франчук В. Ю. – М. : Просвещение, 1986. – 143 с.

442. Франчук В. Ю. О. О. Шахматов і наукова спадщина О. О. Потебні / Франчук В. Ю. // Мовознавство. – 1974. – № 3. – С. 36–44.

443. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня / Франчук В. Ю. – К. : Наук. думка, 1975. – 92 с.

444. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня / Франчук В. Ю. / відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1985. – 168 с.

445. Франчук В. Ю. Творческие контакты языковедов Украины и России до Октября / Франчук В. Ю. // Традиции русского языкознания на Украине. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 174–195.

448. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России : очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании / Чемоданов Н. С. – М. : Учпедгиз, 1956. – 95 с.

478. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка / Шахматов А. А. – М. : Индрик, 2002. – XXVIII, II, L, 369 с.

480. Шахматов А. А. Русский язык / Шахматов А. А. // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1899. – Т. 28. – С. 564–581.

482. Шахматов А. А. Русский язык : лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890–91 ак. г. / Шахматов А. А. – [Литограф. изд. – М., 1890–91]. – 179 с.

490. Шеворошкин В. В. Звуковые цепи в языках мира / Шеворошкин В. В. – М. : Наука, 1969. – 188 с.

495. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию / Шухардт Г. – М. : Изд-во иностр. лит., 1950. – 292 с.

505. Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка / Ягич И. В. // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1889. – Т. 46. – № 4. – VI, 171 с.

516. Fick A. Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas / Fick A. – Göttingen, 1873. – VIII, 432 s.

521a. Glushchenko V. Method Structure in Russian and Ukrainian Linguistic Tradition / V. Glushchenko // Collected Articles of the 3rd International Linguistics

Conference (Taganrog, Russia) / edited by G. T. Polenova and T. G. Klikushina. – Newcastle upon Tyne, 2014. – P. 293–300.

522. Grimm J. Deutsche Grammatik / Grimm J. – Göttingen, 1822. – Bd. 1.

525. Jagic V. [Рец. :] A. Potebnja. Aus den Memoiren über die russische Grammatik / Jagic V. // Из записок по русской грамматике / Потебня А. А. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 335–340.

527. Jagic V. [Рец. :] P. Žiteckij, Grundriss einer Lautgeschichte des kleinrussischen Dialektes, Kiev / Jagic V. // Archiv für slavische Philologie. – 1877. – Bd. 2. – S. 348–363.

533. Krajčovič R. K teórii protikladu *fortis-lenis* v praslovančine a slovanských jazykoch / Krajčovič R. // Československé prednášky pre VII. medzinarodný zjazd slavistov (Varšava 1973). – Praha : Academia, 1973. – S. 41–49.

540. Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum / Miklosich F. – Vindobonae, 1862–65. – XXII, 1171 p.

547. Schmidt J. Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen / Schmidt J. – Weimar, 1872.

Рекомендована література

1. Абаев В. И. Языкознание описательное и объяснительное. О классификации наук / Абаев В. И. // Вопр. языкознания. – 1986. – № 2. – С. 27–35.

2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ахманова О. С. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.

2а. Белоруссов И. М. Синтаксис русского языка в исследованиях А. А. Потебни / И. М. Белоруссов. – Орел, 1902. – 258, XII с.

3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Бенвенист Э. – М. : Прогресс, 1974. – 448 с.

4. Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX – начала XX вв. / отв. ред. Ф. П. Филин / Березин Ф. М. – М. : Наука, 1976. – 366 с.

29. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / Білецький-Носенко П. П. / підг. до вид. В. В. Німчук ; відп. ред. К. К. Цілуйко. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.

5. Бодуэн де Куртенэ И. А. Два вопроса о «смягчении», или палатализации, в славянских языках / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Отд. отт. из уч. зап. Юрьевского ун-та. – 1893. – № 2. – 30 с.

6. Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX – XX вв. : из истории лингвистических учений / Будагов Р. А. – М. : Наука, 1988. – 320 с.

7. Будагов Р. А. Система и антисистема в науке о языке / Будагов Р. А. // Вопр. языкознания. – 1978. – № 4. – С. 3–17.

8. Булаховський Л. А. О. О. Потебня, великий мовознавець нашої Батьківщини (До 60-річчя з дня смерті) / Л. А. Булаховський // Українська мова в школі. – 1951. – № 5. – С. 7–15.

9. Бурмистрович Ю. Я. Важнейшие концепции современной русистики : учебное пособие для филологов высших учебных заведений / Ю. Я. Бурмистрович. – Абакан : Изд-во Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова, 2008. – 216 с.

10. Бурмистрович Ю. Я. Найти пропавший век! : очерки по истории славянского исторического языкознания : учебное пособие для филологов высших учебных заведений / Бурмистрович Ю. Я. – Абакан : Изд-во Хакасского государственного ун-та, 2006. – 59 с.

11. Герасимов И. Г. Структура научного исследования : философский анализ познавательной деятельности в науке / Герасимов И. Г. – М. : Мысль, 1985. – 215 с.

12. Глущенко В. А. В. И. Даль и А. А. Потебня (методологический и фактологический аспекты) / Глущенко В. А. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2006. – Вып. XIV. Ч. 1. – С. 23–30.

13. Глущенко В. А. Ідея мовного розвитку в студіях О. О. Потебні / Глущенко В. А. // Вісник Маріупольського державного університету : зб. наукових праць. Серія : Філологія / гол. ред. К. В. Балабанов ; відп. ред. серії С. В. Безчотнікова. – Маріуполь : МДУ, 2016. – Вип. 14. – С. 69–75.

14. Глущенко В. А. Історико-фонетичні дослідження О. О. Потебні в оцінці М. М. Соколова / Глущенко В. А. // Одеський лінгвістичний вісник : науково-практичний журнал / гол. ред. Н. В. Петлюченко. – 2017. – Вип. 9. Т. 2. – С. 74–78.

15. Глущенко В. А. К вопросу о структуре лингвистического метода / В. А. Глущенко // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / под. общ. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ. – 2001. – Вып. VIII. – С. 3–6.

16. Глущенко В. А. Концепція «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні / В. А. Глущенко // Олександр Потебня: сучасний погляд : матеріали міжнародних читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи. 11–12 жовтня 2005 року. – Харків : Майдан, 2006. – С. 92–104.

16а. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура / В. А. Глущенко // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 32–44.

17. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод як складна логічна одиниця (до визначення семантики терміна) / В. А. Глущенко // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2002. – № 4 (36). – С. 124–127.

18. Глущенко В. А. Методологія досліджень О. О. Потебні в інтерпретації М. М. Соколова / Глущенко В. А. // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Т. 221. Вип. 209. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – С. 16–19.

19. Глущенко В. А. О. О. Потебня про консонантний еліпсис / В. А. Глущенко // Вісник Слов'янського державного педагогічного

університету : зб. наук. праць / відп. ред. В. І. Рукасов. – Слов'янськ : СДПУ, 2006. – Вип. 2. – С. 85–94.

19а. Глущенко В. А. Об узкой и широкой трактовках лингвистического метода / В. А. Глущенко // Образ мира в зеркале языка : сб. научных статей. – М. : ФЛИНТА, 2011. – С. 71–77.

20. Глущенко В. А. П. Г. Житецький і проблеми фонологічної типології слов'янських мов / Глущенко В. А. // Історія української лінгвістики : зб. наук. праць. – Київ ; Ніжин : ТОВ «Наука – сервіс», 2001. – С. 49–52.

21. Глущенко В. А. П. Г. Житецький про зв'язок вокалізму і консонантизму в історії української мови / Глущенко В. А. // Перспективні напрямки сучасної науки та освіти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 17–19 травня 2017 р.) / відп. ред. Н. М. Маторіна. – Слов'янськ : ДДПУ, 2017. – Вип. 9. Ч. 1. – С. 9–12.

22. Глущенко В. А. Перші представники порівняльно-історичного методу в Україні: М. О. Максимович / Глущенко В. А., Шевченко В. В. // Перспективні напрямки сучасної науки та освіти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Слов'янськ, 19–20 травня 2016 р.) / відп. ред. Н. М. Маторіна. – Слов'янськ : ДДПУ, 2016. – Вип. 8. Ч. 1. – С. 67–71.

23. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. / Глущенко В. А. // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Вип. 260. Т. 272. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – С. 21–25.

24. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. : навчальний посібник для здобувачів філологічних факультетів / Глущенко В. А., Тищенко К. А. // Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. – 98 с.

25. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : монографія / Глущенко В. А. // Міністерство освіти і науки України, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; відп. ред. В. М. Бріцин. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. – 234 с.

25а. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод як гетерогенний феномен / Глущенко В. А. // Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології : зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. В. А. Глущенка]. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. – Вип. 3. – С. 8–15.

25б. Глущенко В. А. Принцип розвитку в лінгвістичній концепції О. О. Потебні / Глущенко В. А. // Сучасні дослідження з іноземної філології : зб. наук. пр. / відп. ред. М. П. Фабіан. – Ужгород : ТИМРАНИ, 2010. – Вип. 8. – С. 104–109.

26. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глущенко В. А. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.

27. Глущенко В. А. Принципы сравнительно-исторического исследования языков в концепции А. С. Мельничука / Глущенко В. А. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / под. общ. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2008. – Вып. XVI. Ч. 1. – С. 3–10.

28. Глущенко В. А. Принцип системності в компаративістиці 20–60-х років XIX ст. / Глущенко В. А. // Акцентологія. Етимологія. Семантика : до 75-річчя академіка НАН України В. Г. Скляренка. – К. : Наук. думка, 2012. – С. 716–725.

29. Глущенко В. А. Системні властивості мови в історико-фонетичних студіях учених Харківської лінгвістичної школи // Наукова спадщина О. О. Потебні у слов'янському культурному просторі : зб. наукових праць. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – С. 107–119.

30. Глущенко В. А. Теорія двох періодів мовного розвитку: методологічний аспект / Наукові праці : науково-методичний журнал. – Т. 223. Вип. 211. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – С. 12–15.

31. Глущенко В. А. Теорії лінгвістичного методу в українському мовознавстві кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. / Глущенко В. А. // Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології : зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. В. А. Глущенко]. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2015. – Вип. 2. – С. 6–17.

32. Иванова Л. П. Курс лекций по общему языкознанию : науч. пособие / Л. П. Иванова. – К. : Освита України, 2006. – 312 с.

33. Карский Е. Ф. Митрофан Алексеевич Колосов : из истории русского языковедения / Карский Е. Ф. // Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Карский Е. Ф. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 622–648.

34. Климов Г. А. Методика лингвогенетических исследований (Введение) / Климов Г. А. // Общее языкознание : методы лингвистических исследований / отв. ред. Б. А. Серебрянников. – М. : Наука, 1973. – С. 9–33.

35. Кондрашов Н. А. История лингвистических учений : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» / Кондрашов Н. А. – М. : Просвещение, 1979. – 224 с.

36. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник для вузів / Кочерган М. П. – К. : Академія, 1999. – 287 с. – (Альма-матер).

37. Левицкий Ю. А. История лингвистических учений : учеб. пособие / Ю. А. Левицкий, Н. В. Бронников. – М. : Высшая школа, 2005. – 302 с.

38. Орел А. С. Лінгвістоісторіографічний огляд історико-фонологічних досліджень (на матеріалі східнослов'янських мов) / Орел А. С. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2006. – Вып. XIV. Ч. 1. – С. 61–70.

39. Реформатский А. А. Введение в языковедение. – 4-е изд., испр. и доп. / Реформатский А. А. – М. : Просвещение, 1967. – 542 с.

40. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : историко-диалектологический очерк / Филин Ф. П. – М. : Наука, 1972. – 655 с.

41. Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX веков / сост. В. А. Звегинцев. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1956. – 459 с.

42. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : монографія / О. Царук. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – 324 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

блг.	болгарська мова
блр.	білоруська мова
в.-луж.	верхньолужицька мова
діал.	діалектна форма
н.-луж.	нижньолужицька мова
п.	польська мова
півд.-зах.	південно-західні говори
ржевськ.	ржевські говори
рос.	російська мова
сл.	слов'янські мови
словен.	словенська мова
срб.	сербська мова
ст.-сл.	старослов'янська мова
сх.-сл.	східнослов'янські мови
укр.	українська мова
ч.	чеська мова

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Володимир Андрійович ГЛУЩЕНКО

Анна Сергіївна ОРЕЛ

**ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД В УКРАЇНСЬКОМУ
МОВОЗНАВСТВІ : ХАРКІВСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА ШКОЛА**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

для здобувачів філологічних факультетів

За заг. ред. доктора філологічних наук, професора В. А. Глуценка